

pawet.net

КРОНКАЛДЫ

1 - 3 ліпеня ў Лідзе праведзена
выстава “Прамысловы комплекс
Лідскага рэгіёну”.
Выставу наведалі дэлегацыі 7 краін.

У ліпені Лідскі райвыканкам выдаў ілюстраваны буклет “Лідскі
раён. Даведачна - інфармацыйныя матэрыялы”.

9 ліпеня г. Бярозаўку і шклозавод “Нёман” наведаў
прэзідэнт Рэспублікі Беларусь А. Р. Лукашэнка.

Шклозавод “Нёман”

14 ліпеня ў Лідзе прайшоў навукова -
інавацыйны семінар “Аб узаемадзеенні
Нацыянальнай акадэміі навук з
прадпрыемствамі і арганізацыямі
Лідскага раёна. У семінары ўзялі ўдзел
40 навукоўцаў НАН.

9 жніўня старшынём Бярозаўскага гарвыканкаму абраны Яводзік Валеры Анатолевіч

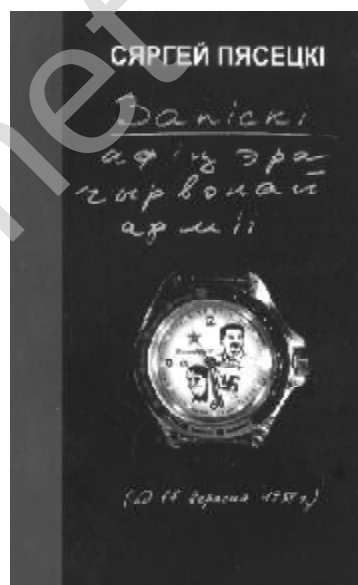
У жніўні на беразе Лідскага возера адкрылася выратавальная станцыя новага тыпу, трэцяя ў Беларусі пасля Мазыра і Лоева

У жніўні пабачыла свет на беларускай мове кніга беларускага польскамоўнага пісьменніка Сяргея Пясецкага “Запіскі афіцэра Чырвонай Арміі” ў перакладзе лідскага пісьменніка і перакладчыка Алеся Астраўцова.

У жніўні рэктарам Гарадзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы прызначаны ўрадженец вёскі Андрашоўшчына Лідскага раёна, выпускнік Моцевіцкай школы Роўба Яўген Аляксеевіч.

1 верасня адкрыта новая сярэдняя школа ў вёсцы Пескаўцы Лідскага раёна.

У пачатку верасня ў Мазыры ў выдавецтве ТАА ВД “Белы Вецер” выйшла кніга выкладчыцы Лідскага педкаледжа Вольгі Сяргееўны Рудзік “Планаванне работы па развіцці маўлення дашкольнікаў у вольны ад заняткаў час. Дапаможнік для педагогаў устаноў, якія забяспечваюць атрыманне дашкольнай адукацыі.” 100 стар. Наклад 1800 асобнікаў.

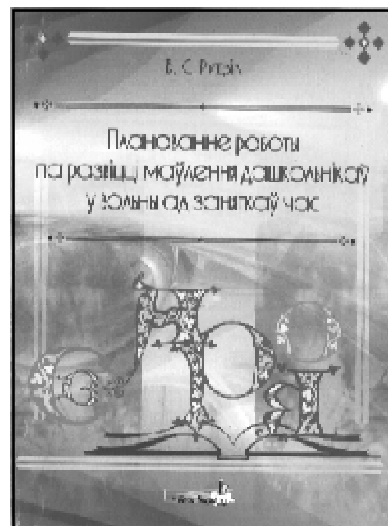

“Юнацтва” - Ліда

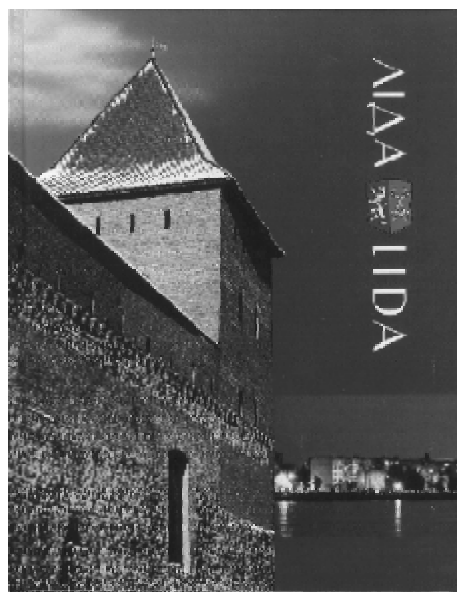
8 верасня ў Лідзе прайшла прэзентацыя фотаальбома “Ліда” лідскага фотамастака Ігара Пешахонава. Аўтар тэксту Валеры Сліўкін. Альбом выдадзены на трох мовах: беларускай, англійскай і польскай. Выдавецтва “Беларусь”. Наклад 2000 асобнікаў.

Руслан Жвірко з трэнерам

7 - 10 верасня ў Лідзе прайшоў рэспубліканскі турнір “Скураны мяч”. Перпаможцамі турніру сталі падлеткі каманды “Юнацтва” г. Ліды.

На чэмпіянаце свету па цяжкай атлетыцы сярод кадэтаў у Сафіі (Балгарыя) Руслан Жвірко з Ліды ў вазе да 85 кг. заваяваў 3 бронзавыя медалі і заняў агульнае 3-е месца.

Кроніка

Лідскі гістарычны календар

Айкумены

ліпень – верасень

1415 год, ліпень. Польскі кароль Уладзіслаў Ягайла наведваў Ліду, спыняўся ў Мыто.

1435 год, 1 верасня. Вілкамірская бітва на р. Святой. Параза войскаў князя Свідрыгайлы.

1525 год, 22 жніўня. Кароль Жыгімонт выдаў дазвол лідскім мяшчанам Сеньку Янковічу і Анопрыю Пацярэйкавічу “віном гарэлым шынковаці” за 7 коп грошаў у год. І нікому больш, толькі ім дазволена “шынковаці”.

1655 год, 28 ліпеня. Бітва пад Ашмянной рускіх і польскіх войскаў, у якой удзельнічалі лідскія харугвы гусараў і казакоў.

1655 год, жнівень. Украінскія казакі пад камандаваннем Залатарэнкі прайшлі ўздоўж Нёмана, пусцілі Ліду і Лідчыну пад шаблю.

1705 год, 28-30 жніўня. Расійскі цар Пётр 1 спыняўся ў Трабушках у хаце Льва Ільцэвіча пры пераходзе расійскіх войскаў з Вільні ў Гародню.

1765 год, 30 верасня. Фундушавы запіс Лідскаму піярскаму касцёлу ад лідскага старасты Ігната Сцыпіёна і яго жонкі на 20 тысяч злотых у маёнтку Мерач.

1825 год, 4 ліпеня. Урачыста асвечаны піярскі касцёл Язэпа Каласанты (Язэпаўскі) пры шматлікім зборы абывацеляў і службоўцаў.

1845 год, восень. У Лідскай дваранскай навучальні вучыўся Людвік Нарбут.

1865 год, восень. Адчынена Дакудаўская народная навучальня.

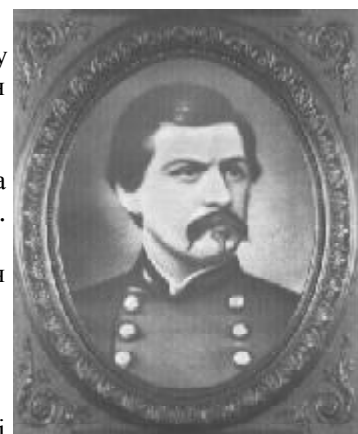
1885 год, восень. Адчыненыя школы пісьменства ў Далекіх і Ольжаве ад Лідскага прыходу, у Чырвонай - ад Збянскага, у Восаве, Сяльцы і Табале - ад Беліцкага.

Саборная царква атрымала за арэнду вадзянога млына 450 рублёў.

У Лідскім прыходзе 4 школы пісьменства, у якіх навучаюцца 70 дзяцей: 49 хлопчыкаў і 21 дзяўчынка, 59 праваслаўных, 8 католікаў і 3 юдзеі. Настаўнікі: у Ольжаве - селянін Восіп Ганевіч, у Далекіх - унтар-афіцэр Восіп Янчэўскі, у Курасоўшчыне - селянін Міхась Хітрун, у Раклёўцах - селянін Восіп Кузюта.

Ягайла

Людвік Нарбут

1895 год, 6 жніўня. У ляску пад Лідай адбылася маёўка, на якой прысутнічалі каля 500 чалавек.

1895 год. У Ольгаўцах ад Голдаўскага, у Пескаўцах ад Зблянскага, у Шпільках ад Мала-мажэйкаўскага прыходаў адчыненыя школы пісьменства.

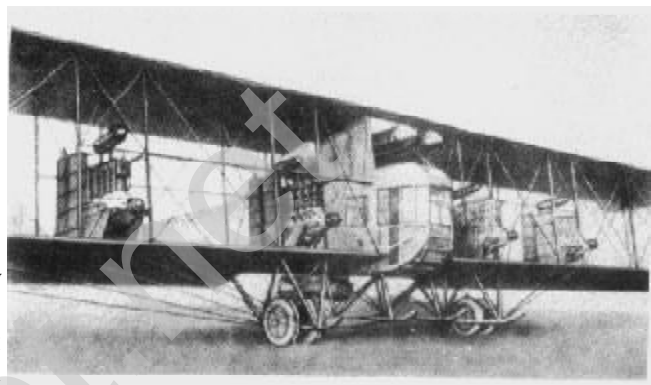
1905 год, 7 жніўня. Застрайкавалі прыказчыкі і прадаўцы багатых крам і мануфактурных складоў.

1905 год, верасень. Уладальнік Геранёнаў Лідскага павету Іпаліт Корвін-Мілеўскі аднавіў у Вільні выданне часопіса “Kuryer Litewski”.

1905 год, восень. Лідскі рабін Іцхак Якаў Райнес пры фінансавай дапамозе барона Д. Гінцбурга адчыніў у Лідзе рэфармаваны ешыбот з тэрмінам навучання ў 6 гадоў.

1905 год, восень. У з. Цвербуты адчыненая царкоўна-прыходская школа

1915 год, ліпень. З Яблонна (пад Варшавай) на Лідскі аэрадром пераводзяць эскадру самалётаў Ілья Мурамец” (10 самалётаў, з іх 2 вучэбныя) цяжкай авіяцыі, падпарадкаванай Вярхоўнаму Галоўнакамандаванню рускага войска.

“Ілья Мурамец” на Лідскім аэрадроме

1915 год, жнівень. Лідскія жанчыны пабудавалі чыгуначную каляю ў Паўднёвы гарадок.

1915 год, 27 жніўня. Эскадра паветраных караблёў “Ілья Мурамец” - 7 самалётаў (ІМ 1-6 і ІМ Кіеўскі) з Ліды выяцела ў Пскоў. Частка эскадры - пашкоджаныя і няздольныя да палёту “Мурамцы”, штаб, частка персоналу і 75 мм батарэя заставаліся ў Лідзе.

1915 год, 9 верасня. Першы дзень Свянцянскага прарыву. У раён Ліды накіраваныя два карпусы з 1-й арміі.

1915 год, 20 верасня. Вадзяны млын пры вул. Гражыны спалены рускімі войскамі пры адступленні. Лідскі павет акупаваны кайзераўскімі войскамі.

1915 год, восень. На акупаваных землях арганізаваны Ober-Ost. Лідскі павет падзелены на тры меншыя: Лідскі (Kreisamt Lida), Радуньскі -з цэнтрам у маёнтку Пагародна і Планты -з цэнтрам у Шчучыне.

1925 год, ліпень. Польскі Сойм прыняў закон аб парцяляцыі і асадніцтве, паводле якога невялікія ўчасткі (парцэлы) абшарніцкай і дзяржаўнай зямлі пачалі прадавацца. Уводзілася хутарызацыя сялянскіх гаспадарак.

1925 год, лета. У Наваградскім ваяводстве ўводзілася аблогавае становішча.

1945 год, 3 ліпеня. Лідзяне святкавалі свой першы дзень вызвалення Беларусі.

11 ліпеня. У Лідзе размешчаная вайсковая частка 26213. Начальнік залогі райваенкам п/п Буторын.

1945 год, 20 ліпеня. 30-ці выпускнікам Лідскай педнавуцальні прысвоеная кваліфікацыя “Настаўнік пачатковых класаў”.

1945 год, 30 ліпеня. Прынята рашэнне райвыканкаму аб аднаўленні цагельняў “Прыдыбайлы” і “Перапечыца”.

5 жніўня. Гарадской бібліятэцы прысвоена імя Я. Купалы.

28 жніўня. Польская НСШ № 3 ператворана ў рускую няпоўнасярэдную школу № 3.

1945 год, восень. У Лідскім раёне ў 43 пачатковых і 2 няпоўнасярэдных школах навучаліся 3200 дзяцей.

1955 год, 1 верасня. Пачаліся заняткі ў музычнай школе і новай СШ № 8.

1985 год, 11 ліпеня. На паседжанні выканкаму гарсавету вырашана пераназваць вул. Ураджайную ў вул. імя Булату Барыса Адамавіча.

1985 год, 25 жніўня. У горадзе адбылося “Свята працы”.

1995 год, 6 верасня. Урачыста асвечана Гудская капліца.

Гудская капліца

Лідскія юбіляры 2005 года

ДОГЕЛЬ Мацей (6.8.1715, в. Гембулы Лідскага пав.—24.2.1760), гісторык-архівіст, прававед. Пасля заканчэння Шчучынскага піярскага калегіума ўступіў у ордэн піяраў і займаўся выкладчыцкай дзейнасцю. Надворны маршалак ВКЛ, уладальнік мястэчка Шчучын Ю. Сцыпіён даручыў яму выхаванне свайго сына, разам з якім Догель выязджаў за мяжу, наведваў лекцыі ў Ляйпцыгскім і Парыжскім універсітэтах, удасканалваў свае веды ў філасофіі, міжнародным праве і матэматыцы. З канца 1740-х г. рэктар піярскага калегіума ў Вільні, заснаваў школу з асобным інтэрнатам для шляхецкай моладзі. У апублікаваным «Паведамленні» пра адкрыццё гэтай школы падкрэсліваў вялікую ролю асветы ў справе маральнага ўдасканалення народа. Шмат падарожнічаў, у 1748

як пасол Рэчы Паспалітай меў магчымасць працаваць у архівах і бібліятэках Германіі, Францыі, Галандыі, дзе сабраў шмат гіст. і дыпламатычных дакументаў. Выкарыстоўваў таксама рэдкія, малавядомыя або, нават, сакрэтныя афіцыйныя дакументы, што захоўваліся ў каралеўскім архіве Кракава і Нясвіжскім архіве Радзівілаў. Асноўным навуковым і наватарскім на той час выданнем Догеля быў збор міжнародных трактатаў. З 8 запланаваных тамоў выйшлі толькі 3 пад назвай «Дыпламатычны кодэкс Польскага каралеўства і Вялікага Княства Літоўскага» (т. 1, 1758, т. 4, 1764, т. 5, 1759). Нявыдадзеныя матэрыялы (5 тамоў) у рукапісах паступілі ў Каралеўскую бібліятэку (Варшава), потым у Віленскі універсітэт, адкуль у Пецярбургскую публічную бібліятэку. Выдаў таксама збор дакументаў «Межы Польскага каралеўства і Вялікага Княства Літоўскага» (1758) па вызначэнні дзяржаўнай мяжы ВКЛ з Польшчай у сярэдзіне 16 ст. Яго зборнікі матэрыялаў па гісторыі міжнародных адносінаў Польшчы, Літвы і Беларусі за 13—18 ст. як гістарычныя крыніцы не страцілі свайго значэння да гэтага часу.

Мацей Догель

СТОЛЕ Юліюш (1855-1927) – уладальнік аднаго з буйнейшых у Еўропе шкляннага завода “Нёман” у Бярозаўцы. Пахаваны ў Бярозаўцы. Дзеці Столе: Браніслаў (Станіслаў), Фелікс і Юзэфа. Сын Антоні загінуў за Айчыну ў 1920 г., пахаваны ў Бярозаўцы.

Юліюш Столе

ГАРДОН Шмуэль (Шмуль) Лейба (акронім Шалаг, 1865-1955). Нарадзіўся ў Лідзе. Яўрэйскі пісьменнік, паэт, перакладчык, бібліёграф. У 1898 г. выехаў у Палестыну дзе выкладаў у яўрэйскай мужчынскай школе ў Яфе. З 1901 г. у Варшаве, дзе стварыў школу з выкладаннем на іўрыце. Рэдагаваў часопісы для дзяцей і моладзі “Олам патон” (1901-05), “Га-неўрым” (1904-05), настаўніцкі штомесячнік “Га-педагог” (1903-04). У 1924 г. канчаткова пераехаў у Палестыну. Выпусціў кнігу вершаў “Арфа Ізраіля” Т. 1-3 (1891-93) . “Тэорыя літаратуры” т. 1-2 (1900). У 59 гадоў выдаў шматтомны каментар да Танаха (Бібліі), які з’яўляецца асноўным навучальным дапаможнікам у свецкіх школах Ізраіля. Пісаў на іўрыце. Шырокую вядомасць атрымалі яго падручнікі іўрыту, а таксама пераклады на іўрыт байкаў Лефанта і “Караля Ліра” У. Шэкспіра.

ГЛАДЫШАЎ Яфрэм Іванавіч. Першы старшыня Лідскага гарвыканкаму (люты?) 1940- чэрвень 1941 г.) Нарадзіўся у 1915 г., беларус. Пачаў працоўную дзейнасць на Бабруйскім фанера-дрэва-апрацоўчым камбінаце з чарнаробага, у далейшым атрымаў кваліфікацыю рамшчыка. Адным з першых уключыўся ў стаханавскі рух, усеагульны рэкардсмен па распілоўцы лесу. Дэпутат ВС БССР першага склікання. Член камісіі па распрацоўцы канстытуцыі 1936 г. у 1938 г. абраны старшынём Бабруйскага гарвыканкаму. Быў членам ЦВК БССР. У 1940 г. накіраваны ў Ліды старшынём гарвыканкаму. У газеце “Уперад” № 88 ад 17.09. 1940 г. быў апублікаваны яго артыкул “Год савецкай улады ў Лідзе”. У снежні 1940 г. выбраны дэпутатам Баранавіцкага абласнога савета . У пачатку вайны кіраваў аддзелам добраахвотнікаў і загінуў пад Рагачовам. Паводле іншых звестак загінуў пры бамбёжцы па р. Нёман.

Я. І. Гладышаў

ЛАБАН Пётр Пятровіч. Нарадзіўся 29 ліпеня 1945 года ў в. Навапрудцы Лідскага раёна (зараз у межах горада Ліды). Пасля заканчэння сярэдняй школы працаваў электрамонтёрам у Лідскіх электрасетках. У 1969 годзе скончыў Беларускі інстытут механізацыі і электрафікацыі сельскай гаспадаркі і вярнуўся ў Лідскія электрасеткі. У тым жа 1969 годзе быў прызначаны намеснікам начальніка Воранаўскага раёна электрасетак. Цераз год вярнуўся ў Ліды, некалькі гадоў працаваў у службе рэлейнай аховы і аўтаматыкі. У 1977 годзе прызначаны начальнікам Лідскага раёна электрасетак. У 1979 годзе едзе на працу ў ГДР у Групу савецкіх войскаў. Са жніўня 1980-га года ізноў начальнік Лідскага раёна электрасетак. У траўні 1985 года П. П. Лабан прызначаны дырэктарам Лідскіх электрасетак. Пад яго кіраўніцтвам пачалася тэхнічная эстэтызацыя падстанцый 110 кВ і вышэй, пачалі ўкараняцца перадавыя матэрыялы і тэхналогіі, праводзіцца камп’ютарызацыя прадпрыемства.

П. П. Лабан

У 1988 годзе падчас землятруса ў Арменіі П. П. Лабан добраахвотна вызваўся ехаць у Арменію. Ён быў прызначаны камандзірам аддзелу беларускіх энергетыкаў, які ў сціслы тэрмін аднавіў электразабеспячэнне Спітака і Спітакскага раёна. Пасля завяршэння работ П. П. Лабан “за ўмелае кіраўніцтва аддзелам беларускіх энергетыкаў, смеласць у прыняцці рашэнняў, знаходлівасць і апера тыўнасць у працы” быў узнагароджаны ордэнам “Знак Пашаны”.

Пётр Пятровіч Лабан жанаты, мае дзвюх дарослых дачок

Аўтарэтэт Пятра Пятровіча Лабана ў Лідзе настолькі высокі, што менавіта ён быў абраны старшынём Рады дырэктараў г. Ліды і займае гэтую пачэсную пасаду дагэтуль.

165 гадоў з дня нараджэння Францішка Багушэвіча

... СЕМ РАЗ ЛІДУ ЁН АДВЕДАЎ...

Гэты радок з вядомай паэмы Францішка Багушэвіча “Кепска будзе!” Ён пра прыёмнага бацьку сіраціны Аліндаркі, яго айчыма.

Аліндарка, як вядома, нарадзіўся дзесьці поблізу Абораў, з яго колішнім драўляным касцёлам. Гэта недалёка ад Маладзечна, пад Палачанамі. Але, як вынікае са зместу твора, далейшыя жыццёвыя Аліндаркавы шляхі-пуцывіны пралеглі праз Ліду і Лідчыну. Тут ён гадаваўся і рос. Спачатку беднага сіротку трохкі цётка падрасціла, а пасля якомусь чалавеку адпусціла за сына.

На Лідчыне Аліндарка перажыў самую вялікую драму свайго жыцця. Тут яго арыштавалі і пасадзілі ў астрог. Гэта і змусіла Аліндаркавага апекуна, якога юнак лічыў ужо за бацьку, схадзіць аж сем разоў у Ліду да нейкага вялікага судовага начальства, каб вызваліць беднага, нявіннага сіротку з астрогу. Вось як пра гэта гаворыцца ў самога Багушэвіча: *“А ён торбу ўзяў на плечы, на начальству просьбы жара! Тройчы Вільню, сем раз Ліду ён адведаў...”*

На Ліду і Лідчыну Францішак Багушэвіч скіроваў свой погляд неаднойчы. Так, ён згадавае Лідчыну ў лісце да **Яна Карловіча** за 10(22) чэрвеня 1886 года, паведамляе пра славы на Лідчыне маёнтка Ружанка (*мабыць Ражанка*), якім зацікавіўся сам віленскі губернатар.

Надзвычай цікавыя звесткі з Лідчыны ў Багушэвічавым лісце да Карловіча за 16(28) лістапада 1887 года. Тут пісьменнік расказаў цэлую гісторыю пра якогасці пана з Лідскага павету **Казлоўскага**, з якім часта судзіліся сяляне і, вядома, заўсёды прайгравалі.

Але тут знайшоўся адзін, вельмі дападны селянін, які ўсё ж трохі нагнаў страху на гэтага Казлоўскага. Аднаго разу, прабадзяўшыся дзесьці пару тыдняў, ён пусціў пагалоску, што быў у Пяцярбургу, і цяпер пра ўсе штукарствы Казлоўскага ведае сам цар. І нібыта той, пахітаўшы абуральна галавой, сказаў: *“Ну, Казлоўскі! Я ж не спадзяваўся!”* Францішка Багушэвіча ва ўсёй гэтай гісторыі найбольш цікавілі апошнія словы. Яны на Лідчыне ў той час былі вельмі ходкія, гаваркія. Як толькі надарыцца нейкае нечаканае ашуканства ці махлярства, асабліва ад таго, ад каго яно не чакалася, то скрозь можна было пачуць: *“Ну, Казлоўскі! Я ж не спадзяваўся!”*. Багушэвіч запісаў выраз як прымаўку, як крылатыя словы, даследаваў іх вытокі, вызначыў, што свой пачатак яны бяруць з 1850 году, і радзіма іх – Лідчына.

Згадае Багушэвіч Лідчыну і ў сваіх допісах у часопіс “Краі”. Так, у нататцы за 1886 год пісьменнік паведамляў, што на Лідчыне, гэтак жа,

Францішак Багушэвіч

як і ў суседніх паветах, разлютавалася матыліца, загінула шмат жывёлы (авечак), і гаспадары з-за гэтай хваробы на жывёлу маюць вялікія страты.

Вясной наступнага году на мяжы Лідскага і Віленскага паветаў разгулялася воспа, якая таксама нарабіла шмат гора людзям. Багушэвіч на свае вочы бачыў спярэшчаныя свежым рабаціннем твары людзей, якія прыходзілі з Ліды і Лідчыны ў віленскую кальварыю падчас зелёных святкаў. Пра пабітыя воспай твары казалі: шылам голеныя. Шмат сем’яў павымірала. Пра ўсё гэта даведваемся з Багушэвічавай нататкі, змешчанай у часопісе “Краі” за 1887 год (№ 22).

Як бачым, самыя разнастайныя з’явы з Ліды і Лідскага павету турбавалі паэта, траплялі на яго вока і пяро. Адкуль у яго такая цікавасць да Ліды і Лідчыны?

Мабыць, з тых часоў, калі Францішак настаўнічаў у Доцішках. Доцішкі ў тую пару былі якраз ў межах Лідскага павету.

У Доцішкі Францішак Багушэвіч трапіў пасля выключэння ў 1861 годзе з Пецярбургскага ўніверсітэта, дзе ён вучыўся на матэматычным факультэце. Прытуліў выключанага студэнта гаспадар тутэйшага маёнтка **Аляксандр Жвіровіч** ды даручыў вучыць пісьменству мясцовых дзетак.

Аляксандр Жвіровіч

Францішак Багушэвіч з вучнямі ў в. Доцішкі.
3 карціны Г. Сянькоўскага, 1984.

На Лідчыне, найбольш верагодна, Ф. Багушэвіч атрымаў і першае сваё баявое хрышчэнне як удзельнік паўстання 1863 года. Хутчэй за ўсё, што менавіта са Жвіровічам трапіў Багушэвіч да паўстанцаў. Схіляе да гэтага высновы і той факт, што 12 чэрвеня 1863 года пасля сутычкі з паўстанцамі карнікі наляцелі на Доцішкі і арыштавалі гаспадара маёнтка Аляксандра

Жвіровіча ды параненага паўстанца Ўладзіслава Пілецкага, які разам з Францішкам Багушэвічам быў выключаны з універсітэта. Пілецкі паказаў на допыце, што ён ваяваў у аддзеле Людвіка Нарбута. У гэтым жа аддзеле ваяваў мастак Міхал Андрыёлі, які намалюваў партрэт Францішка Багушэвіча. У адным з баёў на Лідчыне Ф. Багушэвіч быў паранены.

І ў пазнейшыя гады, калі Багушэвіч, хаваючыся ад царскіх карнікаў, жыў на Ўкраіне, ён не адзін раз скіроўваў свае думкі на Ліду і Лідчыну. Ацалела капэрта за 1865 год. На ёй Багушэвічавай рукой напісана: *“Ея высокаблагародию г-же Карловичевой через Лиду в имение Подзиту”*.

Жыццёвыя шляхі-дарогі і пазней не адзін раз прыводзілі Францішка Багушэвіча ў Ліду. У 1889 годзе яго запрашаюць працаваць юрысконсультам пры кіраўніцтве Палескіх дарог. Адна з гэтых ліній – Роўна-Вільня – пралегла праз Ліду. Не адзін раз прыводзілі Францішка Багушэвіча ў Ліду і адвакацкія клопаты. Ва ўсякім разе яго тут ведалі. У Лідзе і на Лідчыне ў яго было шмат знаёмых. Згадаем некаторых з іх з Багушэвічавымі характарыстыкамі:

Станіслаў Нелавіцкі, *“добры чалавек і арыгінал”*.

Сцяпан Буткевіч, *галосны Лідскай гарадской Думы*.

Люцыян Кабылінскі – *павятовы шляхецкі маршалак, ганаровы міравы суддзя Лідскай судова-міравой акругі*. *“Ужо год, як у адстаўцы, хоць ездзіць яшчэ на тройцы”* (звесткі з 1892 году).

Баляслаў Кіюць – *“вельмі шаноўны чалавек, жыве недзе каля Ліды, здаецца арандуе фальварчак Нарымскай (Калясінскай)”*.

Усе гэтыя імёны згадваюцца ў Багушэвічавых лістах да Яна Карловіча.

З цягам часу, магчыма, адкрываюцца і якіясь новыя звесткі пра Ліду і Лідчыну праз Багушэвіча. Але і згаданае сведчаць, Францішак Багушэвіч меў жывую цікавасць да Лідчыны, меў моцную павязь з самой Лідай. Гэтая павязь не перапынялася і пасля смерці. Яго ідэі жыццёвым зернем упалі на душы многіх лідзянаў, і адной з іх была, як вядома, наша паэтэса-рэвалюцыянерка Алаіза Пашкевіч-Цётка.

... Над старажытнай Лідай шумяць вятры гісторыі. У гэтым ціхім пошуме можна пачуць і Багушэвічаў голас. Упэўнены: і на старажытным Лідскім замку ёсць пагляд яго вачэй. Францішак Багушэвіч быў адным з летапісцаў Ліды. Хай жа і яго сціплы радок з гісторыі Ліды і Лідчыны адгукнецца ў душах лідзянаў павагай да аднаго з тых, хто любіў Ліду, любіў усю Беларусь, рабіў усё, каб наш край прычыкаў больш шчаснай долі.

Уладзімір Содаль, Менск.

На Лідчыне размешчаны аб'ект сусветнай спадчыны ЮНЕСКА

ДУГА СТРУВЕ

Два беларускія гістарычна-культурныя аб'екты — архітэктурна-культурны комплекс рэзідэнцыі Радзівілаў у Нясвіжы і Дуга Струве — уключаны ў Спіс сусветнай спадчыны ЮНЕСКА. Такое рашэнне прынята 15 ліпеня 2005 года на 29-й сесіі Міжурадавага камітэту па ахове сусветнай культурнай і прыроднай спадчыны, што праходзіла ў Дурбане (ЮАР) 15 ліпеня.

Як паведаміла прэс-служба беларускага МЗС, на разгляд Камітэту па сусветнай спадчыне было прапанавана 35 новых кандыдатур, у тым ліку архітэктурна-культурны комплекс рэзідэнцыі Радзівілаў у Нясвіжы і Дуга Струве (сумесна з Латвіяй, Літвой, Малдовай, Нарвегіяй, Расійскай Федэрацыяй, Украінай, Фінляндыяй, Эстоніяй). Члены камітэту пагадзіліся з рэкамендацыяй Міжнароднага камітэту па помніках і памятных мясцінах і прынялі рашэнне аб уключэнні ў Спіс сусветнай спадчыны двух новых аб'ектаў, што размешчаны на тэрыторыі Беларусі.

Па стане на 1 ліпеня 2005 года спіс уключаў 788 аб'ектаў. У іх ліку — знакамітыя Егіпецкія піраміды, Вялікая Кітайская сцяна, Сабор Парыжскай Божай Маці. Два аб'екты, уключаныя ў Спіс раней, размешчаны на тэрыторыі Беларусі — гэта Замкавы комплекс “Мір” і Белавежская пушча (сумесна з Польшчай).

Цырымонія абвяшчэння новых аб'ектаў сусветнай спадчыны адбылася ў Дурбане 16 ліпеня.

Планіровачная структура нясвіжскага комплексу Радзівілаў — самага магутнага роду ў Беларусі — заснавана на традыцыях ман'ерызму. У 1582—1600 гады тут быў узведзены магутны замак з выкарыстаннем фартыфікацыйнай сістэмы, зусім новай для Цэнтральна-Усходняй Еўропы, якая адлюстроўвала найноўшыя на той час дасягненні еўрапейскай вайскавай інжынернай думкі. У сучасным выглядзе, пасля рэканструкцыі ў XVIII стагоддзі, замак уяўляе сабой арыгінальны і адзіны, поўнацэнны захаваны прыклад магнэцкай рэзідэнцыі ўзроўню, які ў гэтай частцы еўрапейскага кантынента не сустракаецца.

Дуга Струве — найбольш дакладнае і каласальнае ў свеце вымярэнне дугі мерыдыяну, створанае вучонымі ў XIX стагоддзі і названае імем кіраўніка даследвання Васіля Струве. У працэсе вымярэння было закладзена 258 геадэзічных пунктаў на тэрыторыі 10 краін — Нарвегіі, Швецыі, Фінляндыі, Расіі, Эстоніі, Латвіі, Літвы, Беларусі, Украіны і Малдовы. На тэрыторыі Беларусі знаходзілася 30 такіх пунктаў. У выніку вымярэння былі атрыманы дадзеныя, якія шырока выкарыстоўваліся ў вымярэнні Зямлі. У 2001 годзе спецыялістамі Камітэту па зямельных рэсурсах, геадэзіі і картаграфіі пры Савеце міністраў Беларусі было знойдзена 19 пунктаў Дугі Струве, закладзеных у 1825—1826 гадах. Яны размешчаны на тэрыторыі Гарадзенскай і Берасцейскай абласцей. **Тры такія пункты былі размешчаны на тэрыторыі Лідскага раёна. Адзін з іх, каля вёскі ДАКУДАВА, захаваўся і быў знойдзены разам з іншымі 18. Два пункты, каля Фалькавічаў і Чэрнікаў, пакуль што не знойдзены і лічацца не захаванымі.**

Руска-Скандынаўскае градуснае вымярэнне 1815-1852 гг.

У XVIII стагоддзі ўпершыню было ўстаноўлена, што Зямля мае не форму шара, а форму эліпсоіда. Аднак вымярэнні, на падставе якіх гэта было ўстаноўлена, не давалі дакладных вынікаў. Таму ў 19-м стагоддзі навукоўцамі шмат якіх краін выконваліся новыя градусныя вымярэнні: Ост-Індыйскае (1802-1874), Гановерскае (1821-1824), Англа-Французскае (1850), Прускае (1831-1834), Паўднёва-Афрыканскае (1842-1852), Шведскае (1801-1803), Галштынскае (1820-1823).

Градусныя вымярэнні мінулага, якія мелі мэтай азначэнне памераў і формы Зямлі, згулялі велізарную ролю ў развіцці навуковых ведаў. Гэта былі высоконавуковыя працы, у непа-

срэдным выкананні якіх прымалі ўдзел найвыдатнейшыя астраномы і матэматыкі свайго часу: Снеліус, Пікар, Кляро, Бузе, Маперцюі, Борда, Дэламбр, Струве, Бесель, Гаўс, Хейфард, Гельмерт, Красоўскі і шмат іншых.

Расійская імперыя таксама не засталася ўбаку ад гэтага кірунку геадэзічнай дзейнасці. Яшчэ ў 1717 годзе ў Расіі выйшла кніга знакамітага Х. Гюйгенса “Космотеорис” з прадмовай самога Пятра Першага. Санкт-Пецярбургская Акадэмія Навук, створаная па ўказанні Пятра, на сваім першым паседжанні ў 1725 годзе абмяркоўвала пытанне аб сцісканні Зямлі.

У 1797 годзе Павел I заснаваў Імператарскае дэпо карт, ператворанае затым у 1812 годзе ў Вайскова-тапаграфічнае дэпо (ВТД), якому даручаліся тапаграфічныя, геадэзічныя і картаграфічныя работы. У снежні 1815 года

начальнік Генеральнага Штаба і адначасова дырэктар ВТД генерал-фельдмаршал князь Пётр Міхайлавіч Валконскі, які вывучаў пастаноўку тапографа-геадэзічных работ у Францыі, загадаў камандуючаму 1-ай арміі: *“Высачайша загадваю выканаць трыганаметрычную і тапаграфічную здымку Віленскай губерні”*. Кіраўніком Віленскай здымкі быў прызначаны палкоўнік **К.І.Тэнер*** (1783-1860), пасля генерал.

Яшчэ пры рэкагнасыроўцы Віленскай трыянгуляцыі ў 1816 годзе К.І. Тэнеру прыйшла думка скарыстацца галоўнымі трыкутнікамі сваіх трыганаметрычных здымак, якія ляжаць па кірунку мерыдыяна Віленскай абсерваторыі, для вымярэння дугі мерыдыяна. Тэнер *“...заўважыў, што магчыма было працягнуць праз яе шэраг перша класных трыкутнікаў пад мерыдыянам Віленскай абсерваторыі, што падало мне думку правесці тут градуснае вымярэнне”*. Такім чынам сама ідэя гэтага вымярэння зарадзілася на беларускай зямлі.

Праз шэсць гадоў у 1921 годзе ў Ліфляндзі (тэрыторыя сучаснай Эстоніі і паўночна-усходняй часткі Латвіі) Ліфляндскае эканамічнае таварыства таксама прыступіла да трыянгуляцыйных работаў. Кіраўніцтва імі было даручана прафесару астраноміі і геадэзіі Дэрпскага, зараз Тартускага, універсітэта - **В.Я. Струве**. Гэтыя работы былі скончаны ў 1927 годзе.

Ні адзін з навукоўцаў, прыступаючы да градусных вымярэнняў, не думаў, што пачатая імі справа завершыцца грандыёзным вымярэннем, якое будзе распасцірацца ад Ледавітага акіяна да вусця Дуная, гэтая праца будзе мець велізарнае значэнне для геадэзічнай навукі і не страціць сваёй актуальнасці да нашых дзён.

Такім чынам, Віленская і Ліфляндская здымкі па волі кіраўнікоў гэтых работаў Тэнера і Струве паклалі пачатак знакамётаму Руска-Скандынаўскаму градуснаму вымярэнню.

Варта адзначыць, што князь Пётр Міхайлавіч Валконскі аказаў гарачую падтрымку ўсім навуковым распачынанням К. І. Тэнера. Пасля сыходу Валконскага ў адстаўку яго месца заняў Ф.Ф.Шуберт, які, нягледзячы на буйныя заслугі перад расійскай геадэзіяй, недаацэньваў навуковай ролі трыянгуляцыі. Ён лічыў, што яна патрэбная толькі для забеспячэння тапаграфічных здымак. Таму Тэнер, не разлічваючы на атрыманне асігнаванняў на градусныя вымярэнні, стараўся па магчымасці скараціць выдаткі на

В. Я. Струве.

Струве Васіль Якаўлевіч (1793-1864) - вядомы рускі астраном, акадэмік, першы дырэктар Пулкаўскай абсерваторыі. Сур'ёзная навуковая пастаноўка прац, выконваных пад кіраўніцтвам і пры асабістым удзеле В.Я. Струве, стварылі Пулкаўскай абсерваторыі велізарны аўтарытэт. Сярод астраномаў свету яна была прызнаная астранамічнай сталіцай зямнога шара. Пулкаўская школа астраномаў, створаная працамі В. Я. Струве, уславіла сябе арыгінальнымі даследаваннямі ў вобласці астраноміі і астраметрыі.

Нягледзячы на велізарную занятасць, В. Я. Струве амаль паўстагоддзя займаўся геадэзіяй. Да градусных вымярэнняў прыступіў у 1821 годзе і скончыў іх у 1827 годзе ў межах Ліфляндзі. Далей па ініцыятыве В. Я. Струве работы былі працягнутыя на тэрыторыі Фінляндыі, Швецыі і Нарвегіі. Асабістага ўдзелу ў гэтых работах В.Я. Струве не прымаў, але яны вяліся навукоўцамі гэтых краін пад яго непасрэдным кіраўніцтвам і па яго ўказаннях.

В.Я. Струве напісаў больш 150 работ, сярод якіх бачнае месца займае знакамітая *“Дуга мерыдыяна”* у двух тамах і том з чарцяжамі, СПб, 1861.

* **Тэнер Карл Іванавіч (1783-1860)** - генерал, выбітны рускі геадэзіст. У Айчыннай вайне 1812 года прымаў удзел у бітвах пад Смаленскам, Барадзіно, Малаярослаўцам, Чырвоным і інш. Служыў у войсках да 1816 года. Ажыццяўляў арганізацыю і кіраўніцтва працамі па трыганаметрычных здымках у Віленскай, Курляндскай, Валынскай, Падольскай губернях і трыянгуляцыйных працах у Курляндскай, Гарадзенскай, Менскай Валынскай, Падольскай, Кіеўскай губернях, Беластоцкай вобласці, Польшчы і Бессарабіі. Пад кіраўніцтвам і пры асабістым удзеле К. І. Тэнера было вызначана больш 4500 пунктаў трыянгуляцыі, з якіх больш 700 пунктаў трыянгуляцыі першага класу. Вялікая заслуга К.І. Тэнера і ў тым, што са сваімі супрацоўнікамі ён выканаў больш паловы ўсяго градуснага вымярэння па мерыдыяне ад Ледавітага акіяна да вусця Дуная.

трыягуляцыйныя работы, каб выкарыстаць сродкі на работы па градусным вымярэнні.

Сутыкаўся К.І.Тэнер і з цяжкасцямі іншага характару. Напрыклад, яму з трыма памагатымі-афіцэрамі Генеральнага Штаба - было даручана вылучыць месца ў наваколлях Браслава або Дрысвяты для вымярэння базісу даўжынёй не меней 10 км, выкарыстаўшы для вымярэння роўную ледзяную паверхню аднаго з азёр, бо зіма 1815 года была вельмі снежная, выкананне гэтага даручэння было звязана з выключна вялікімі цяжкасцямі, выкліканымі завеямі. Сам Тэнер пісаў з гэтай нагоды: *“Глыбокі снег надзвычай абцяжарваў выкананне гэтага даручэння; часта трэба было пракопваць яго, каб даехаць да азёра, а берагоў гэтых апошніх нельга было месцамі адрозніць”*. На тэрыторыі Менскай губерні Тэнер сутыкнуўся з новай цяжкасцю: мноства вялікіх часта непразных балотаў. Пракладванне трыягуляцый суправаджалася пабудовай высокіх сігналаў, асабліва ў багне Пінскіх балотаў.

У вымярэннях прымаў удзел і наш зямляк, беларус **Іосіф Іванавіч Ходзька** (1800-1881), пасля знакаміты навуковец. Працы І.І. Ходзькі яшчэ пры жыцці былі прызнаныя і высока ацэненыя навукоўцамі свету, і яго імя назаўжды ўвайшло ў гісторыю айчыннай геадэзіі.

І. І. Ходзька

І. І. Ходзька нарадзіўся 6 снежня 1800 г. у мястэчку Крывічы Ракаўскай воласці Вілейскага павету Менскай губерні (цяпер Мядзельскі раён Менскай вобласці). Бацькі яго, багатая шляхта,

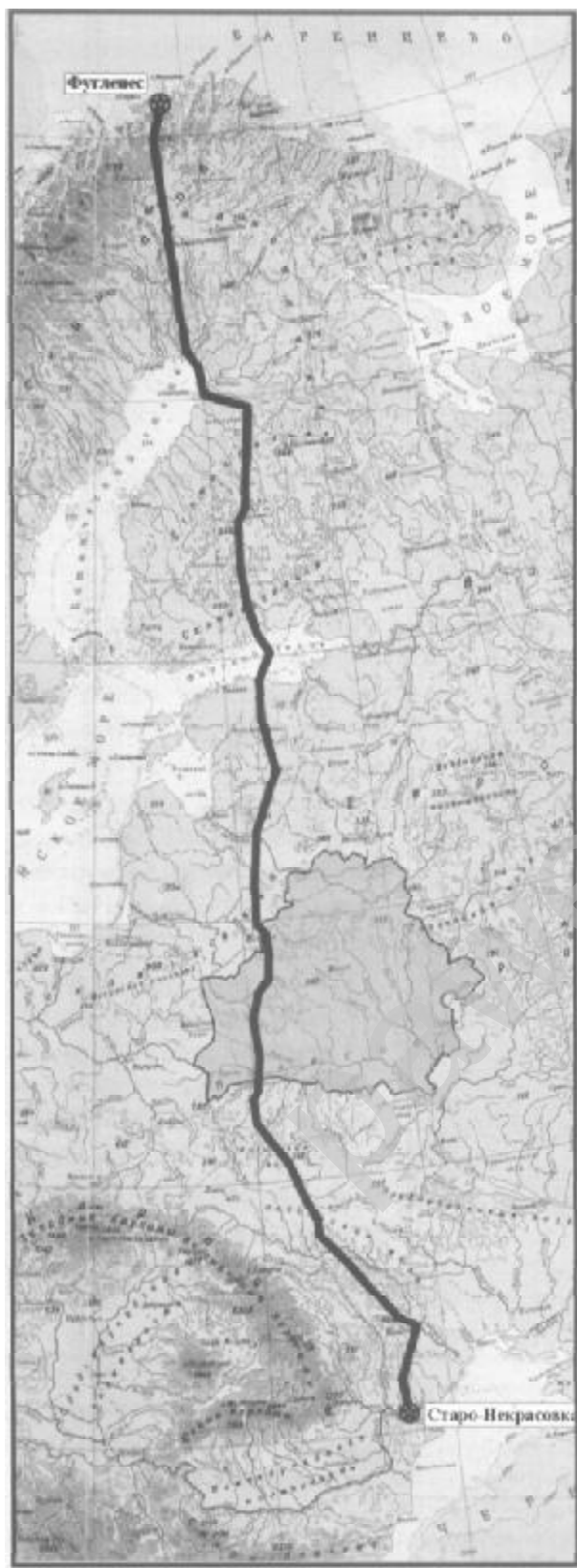
якія мелі, акрамя яго, яшчэ двух сыноў і дзвюх дочак, не шкадавалі сродкаў на выхаванне і адукацыю сваіх дзяцей. І.І. Ходзька вельмі рана выявіў цікавасць да такіх дакладных навук, як матэматыка, фізіка, астраномія.

У 16 гадоў Ходзька паступіў на фізіка-матэматычны факультэт Віленскага ўніверсітэта і, пасля смерці бацькі, пачаў рыхтавацца да рэшты іспытаў на навуковую ступень магістра фізіка-матэматычных навук. Але адна нечаканая акалічнасць перашкодзіла прывесці ў выкананне гэты намер. Тэнеру спатрэбіліся супрацоўнікі для выканання астранамічных вымярэнняў, і ён звярнуўся з просьбай да рэктара Віленскага ўніверсітэта І.Снядэцкага. Апошні ў сваю чаргу наведваў аб гэтым Ходзьку і, атрымаўшы яго згоду, рэкамендаваў Тэнеру.

20 студзеня 1821 года І.І. Ходзька быў залічаны калонаважатым па кватэрмайстарскай частцы з прызначэннем быць пры здымцы Літоўска - Віленскай губерні. Так пачаўся новы перыяд у жыцці І.І.Ходзькі, які і вызначыў яго далейшы лёс. Вялікія пазнанні Ходзькі ў вобласці астраноміі і геадэзіі ў спалучэнні з агульнымі выбітнымі здольнасцямі і выключна добрасумленным стаўленнем да працы не змаглі застацца не заўважанымі Тэнерам. Асабіста па яго хадаўніцтву 23 траўня 1822 г. Ходзьку была нададзена годнасць прапаршчыка Гвардзейскага Генеральнага штаба, а ў 1827 г. - падпаручніка. У гэты ж час за выбітныя поспехі па службе ён быў узнагароджаны “не ў залік” гадавым жалаваннем.

Дзесяць гадоў І.І. Ходзька праслужыў пад кіраўніцтвам Тэнера. За гэты час ён набыў багаты і рознабаковы досвед у арганізацыі і правядзенні астранома-геадэзічных работ, які яму вельмі спатрэбіўся ў яго далейшай працы і жыцці. Дзейнасць І.І. Ходзькі не засталася незаўважанай. Службу ён скончыў у чыне генерал-лейтэнанта і быў узнагароджаны шматлікімі ордэнамі і медалямі, у тым ліку ордэнам Уладзіміра 4-й ступені, ордэнам Ганны 3-й ступені, ордэнам Станіслава 2-й ступені і паўторна ордэнам Станіслава 2-й ступені з імператарскай каронай, ордэнам Станіслава 1-й ступені, “за выдатна-старанную і дбайную службу”, ордэнамі Ганны 1-й і 2-й ступені з каронай і мячамі над ордэнам, ордэнам Белага Арла, “найусеміласціва ўзнагароджаны рэнтай па 2000 р. у год на 12 гадоў”.

З 1816 па 1841 гг. і з 1846 па 1850 гг. К.І. Тэнер выканаў градусныя вымярэнні ў межах тэрыторыі Віленскай, Гарадзенскай, Курляндскай, Менскай, Падольскай і Валынскай губерняў і ў Бессарабіі. Па ініцыятыве В.Я. Струве ў 1821-1827 гадах была вымераная Балтыйская дуга, а ў 1830-1844 гадах - Фінляндская частка дугі. Па дамоўленасці паміж урадамі Расіі, Швецыі і Нарвегіі шэраг быў працягнуты да

“Дуга Струве”

Фугленеса, размешчанага на беразе Паўночнага Ледавітага акіяна.

Пад кіраўніцтвам К.І. Тэнера была выкананая трыганаметрычная нівеліроўка паміж Балтыйскім і Чорным морамі. У выніку выкана-

най працы ўзроўні мораў былі прынятыя аднолькавымі, бо рознасць значэнняў вышынь аказалася значна меншай за верагодную хібнасць вынікаў вымярэнняў.

У пракладванні Скандынаўскай часткі дугі з боку Швецыі прымала ўдзел Стакгольмская астранамічная абсерваторыя (дырэктар Н.Х. Зеландар), з боку Нарвегіі - Геаграфічны дэпартамент (дырэктар Хр. Ганстан). У выніку пералічаных работ было ўтворана самае вялікае ў свеце Руска-Скандынаўскае градуснае вымярэнне па мерыдыяне працягласцю 25 градусаў 20 мінут або 2880 км у лінейнай меры. Па ўказанні імператара Аляксандра II і караля Швецыі і Нарвегіі Карла XV канцавыя пункты дугі былі замацаваныя манументамі, якія захаваліся да нашага часу. На паўднёвым манументе, усталяваным у сяле Стара-Някрасаўка, выбіты надпіс “Паўднёвая мяжа дугі мерыдыяну дваццаць пяць градусаў дваццаць мінут ад ракі Дуная да Акіяна Ледавітага...стала працуючы з 1816 па 1852 год, вымералі Геаметры трох народаў. Шырата 45°20'2''”.

Руска-Скандынаўскае градуснае вымярэнне складалася з 158 асноўных трыкутнікаў, 10 базісных бакоў і 13 астранамічных пунктаў. Каля 60% усіх вымярэнняў было выканана пад кіраўніцтвам і пры непасрэдным удзеле К.І. Тэнера. Па ацэнках Ф.Н. Красоўскага, памылка вымярэння вуглоў па дузе К.І. Тэнера не перавышала 1 секунды. Вышыні пунктаў трыянгуляцыі вызначаліся трыганаметрычным нівеляваннем.

Пры правядзенні трыянгуляцыйных работ В.Я. Струве не замацоўваў пункты цэнтрамі і пазбягаў пабудовы сігналаў, кіруючыся толькі ідэяй градуснага вымярэння. Былі замацаваныя ўсяго два астранамічныя пункты (пункт Мекіпелюс на востраве Гогланд і Якабштадт у Латвіі) і заходні канец Сімунаскага базісу. Неабходная геаметрыя трыкутнікаў не вытрымлівалася. Таму праз некаторы час пасля заканчэння работ у гэтай частцы дуга, як геадэзічная сетка, страціла практычнае значэнне.

У адрозненне ад В.Я. Струве, К.І.Тэнер кіраваўся шырэйшымі задачамі, пераследваючы і картаграфічныя мэты. Асабліваю ўвагу ён надаваў замацаванню пунктаў на мясцовасці. Таму з самага пачатку і ва ўсе наступныя гады К.І. Тэнер паставіў работы больш рацыянальна.

У лістападзе 1827 года Тэнер выказаў думку аб злучэнні яго градусных вымярэнняў з градуснымі вымярэннямі ў Ліфляндзі, завершанымі да гэтага часу В.Я.Струве, і дабіўся дазволу на ажыццяўленне сваёй ідэі. 23 лютага 1828 года Тэнер і Струве склалі пісьмовую дамову аб размеркаванні абавязкаў па злучэнні градусных вымярэнняў.

Вялікае значэнне надавалася Тэнерам

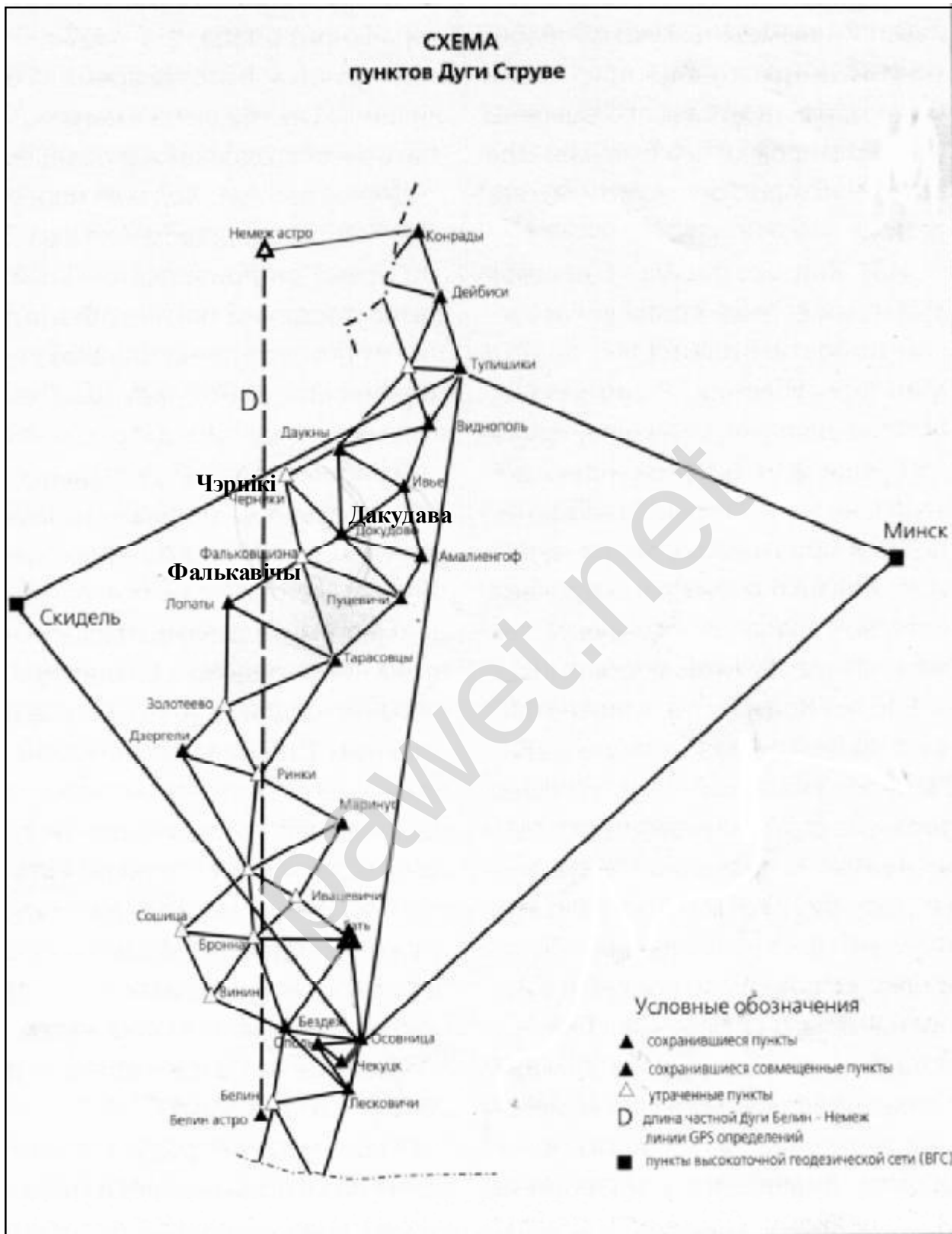

Схема праекаў дугі Струве на тэрыторыі сучаснай Беларусі. На схеме два пункты, якія знаходзіліся на тэрыторыі сучаснага Лідскага раёна (Дакудава і Фалькавічы). На сёння захаваўся толькі адзін з іх каля Дакудава.

трываласці замацавання пунктаў на мясцовасці. У зямлі выкопваліся катлаваны каля двух кубаметраў, запаўняліся каменем з вапнай. У катла-

ван закладваліся гранітныя 25-сантыметровыя кубы з цыліндрычнымі адтулінамі, залітымі свінцом (для базісаў) або гранітныя пліты з

прачэрчанымі дыяганалямі, пастаўленыя вертыкальна цагліны. Такое выключна добрасумленнае стаўленне Тэнера да сваіх абавязкаў прывяло да таго, што пункты, закладзеныя Тэнерам, па “даўгавечнасці” перасягнулі ўсе падобныя ў Расіі ў XIX стагоддзі.

Вымярэнні, якія праходзілі па Віленскай і Ліфляндскай губернях, былі працягнутыя па ініцыятыве Струве на поўнач. Пасля вымярэння ў 1821-1827 г. Балтыйскай у 1830-1844 г. была вымерана Фінляндская часткі дугі. Вымярэннямі ў Фінлянды кіраваў Струве. Тэнер працягнуў вымярэнні па Бессарабіі да вусця Дуная. Тады ж адбылася дамоўленасць паміж урадамі Расіі, Швецыі і Нарвегіі аб працягу вымярэнняў па іх тэрыторыі да Фугленеса, размешчанага на беразе Паўночнага Ледавітага акіяна. Такім чынам, да 1855 года былі завершаныя палявыя работы па вымярэнні дугі мерыдыяну паміж Фугленесам (70 градусаў 40 хвілін паўночнай шыраты) і Стара-Някрасаўкай (45 градусаў 20 мінут паўночнай шыраты) агульнай працягласцю 2880 км.

Навукова-тэхнічную справаздачу аб праведзеных астранома-геадэзічных работах па Рускім градусным вымярэнні склаў дырэктар Галоўнай астранамічнай абсерваторыі ў Пулкове акадэмік В.Я.Струве ў сваёй знакамітай працы *“Дуга мерыдыяну ў 25°20' паміж Дунаем і Ледавітым морам, вымераная з 1816 года па 1855 год пад кіраўніцтвам Тэнера, Хр. Ганстана, Н.Х. Зеландара, В.Я.Струве, па розных матэрыялах склаў і апрацаваў В. Я. Струве”*. Справаздача была складзена ў 1861 годзе.

У працэсе вымярэнняў было закладзена 258 геадэзічных пунктаў на тэрыторыі 10 краін (Нарвегія, Швецыя, Фінляндыя, Расія, Эстонія, Латвія, Літва, Беларусь, Украіна, Малдова).

У сувязі з тым, што ўсе градусныя вымярэнні ад пункта Фугленес да Стара-Някрасаўкі былі выкананыя пад агульным тэхнічным і навуковым кіраўніцтвам В.Я. Струве, яна атрымала назву “Дуга мерыдыяну Струве” або скарачана - “Дуга Струве”.

Досвед пастаноўкі работаў па градусных вымярэннях, даследаванні і апрацоўка матэрыялаў, выкананыя В.Я.Струве, уяўляюць вялікую цікавасць для сучасных геадэзістаў, бо шмат што з таго, што далі К.І. Тэнер, В.Я. Струве і іншыя іх актыўныя супрацоўнікі не згубіла сваё значэнне да нашых дзён. Іх працу немагчыма пераацаніць. Дуга Струве ўвайшла ў першы шэраг найважнейшых навуковых астранома-геадэзічных прац у свеце.

На тэрыторыі сучаснай Беларусі знаходзіўся 31 пункт Руска-Скандынаўскай дугі мерыдыяну, вызначаны К.І. Тэнерам.

Пошукава-даследчыя работы на Дуге Струве

Геадэзістамі многіх краін, праз якія прайшла Дуга Струве, неаднаразова прадпрымаліся спробы адшукання пунктаў. Такія работы былі выкананыя і ў Беларусі ў 1999 г., але яны аказаліся безвыніковымі. Ні аднаго пункта Дугі Струве тады выявіць не ўдалося.

У 2001 г. Дзяржаўны камітэт па зямельных рэсурсах, геадэзіі і картаграфіі даручыў РУП “Белаэракосмагеадэзія” паўторна правесці пошукава-даследчыя работы па вышуку пунктаў Дугі Струве на тэрыторыі Рэспублікі Беларусь.

Стала відавочным, што трэба мяняць тэхнічныя падыходы да пошуку пунктаў, неабходна ажыццявіць маштабныя пошукава-даследчыя работы.

Рашэнне праблемы пошуку пунктаў Дугі Струве залежала ад адказу на два пытанні:

1. Дзе шукаць пункты Дугі Струве?

Складанасць у тым, што мы не маглі вызначыць дакладнае месцазнаходжанне пункта, бо невядомыя яго дакладныя значэнні каардынаты ў дзяржаўнай сістэме.

2. Што шукаць?

Звязана гэта з тым, што былі невядомыя канструкцыі і тыпы цэнтраў, а таксама было невядома, ці замацоўваліся гэтыя пункты на мясцовасці.

Што датычыцца першага пытання, то, па самых аптымістычных прагнозах, разлікі дакладнасці вызначэння месцазнаходжання пунктаў ацэньваліся велічыняй да 10 м і больш. Зразумела, што па такіх разліках пры поўнай адсутнасці знешніх прыкмет адшукаць пункты, замацаваныя амаль 200 гадоў назад, вельмі праблематычна.

Таму прадпрынятыя ў 1999 г. першыя спробы па выяўленні пунктаў аказаліся безвыніковымі.

Стала відавочным, што для адшукання пунктаў Дугі Струве неабходна вырашыць праблему ўдакладнення іх месцазнаходжання. Для гэтага былі праведзеныя падрабязныя даследаванні ўсіх меркаваных месцаў закладкі пунктаў Дугі Струве з мэтай вызначэння ўскосных і іншых прыкмет, якія дазваляюць удакладніць на мясцовасці іх становішча.

Па выніках даследавання было адназначна вызначанае магчымае месцазнаходжанне самага паўночнага ў Беларусі пункта **Конрады** з дакладнасцю не грубей за 1 м. Па ўдакладненым месцазнаходжанні гэтага пункта былі вылічаныя каардынаты ўсіх астатніх, і пасля працяглых раскопак выяўлены пункт **Асоўніца**.

Далей метадам паслядоўных вызначэнняў каардынаты было ўдакладнена месцазнаходжанне

Так пачыналіся пошукі пунктаў Дугі Струве

Па выніках праведзеных лабараторных даследаванняў вызначаны матэрыял, з якога выраблялася большасць цэнтраў пунктаў Дугі Струве. Гэта пяшчанік, утвораны ў выніку метамарфізму (сцэнтавання пяшчаных карбанатных часціц), які знешне нагадвае гладкі бетон.

Даследаванні абцяжарваліся тым, што ні адзін цэнтр пунктаў Дугі Струве, за выключэннем пункта Лясковічы, не адпавядаў звесткам аб выкананых працах, выкладзеных у справаздачы “Дуга мерыдыяну ў $25^{\circ}20'$ паміж Дунаем і Ледавітым морам”.

ўсіх астатніх 30 пунктаў Дугі Струве, размешчаных на тэрыторыі Беларусі, і ў выніку праведзеных пошукава-даследчых работ выяўленыя яшчэ 18 пунктаў.

Найважнейшым дасягненнем пошукава-даследчых работ варта лічыць выяўленне пунктаў базіснай лініі **Асоўніца - Чакуцк** і правядзенне на іх незалежных кантрольных вымярэнняў з выкарыстаннем рознай спадарожнікавай апаратуры.

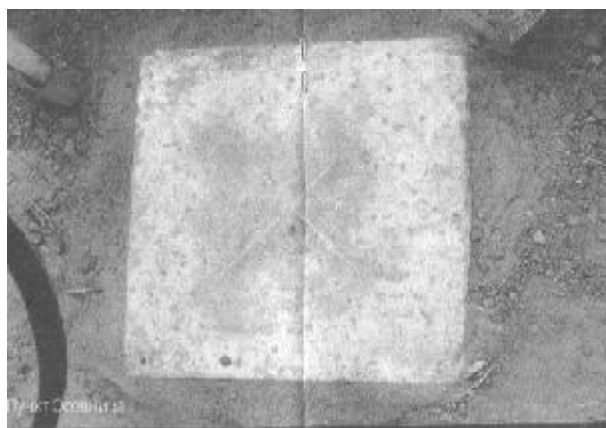
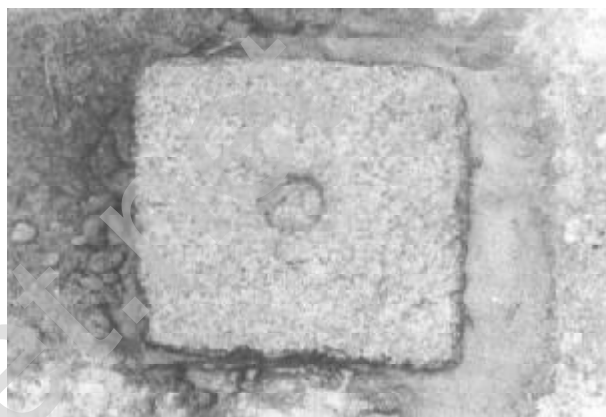
Папярэднія вынікі супастаўлення вымярэнняў даўжыні базіснага боку (падставы), праведзеных з выкарыстаннем сучаснай спадарожнікавай апаратуры, з дадзенымі В.Я. Струве аказаліся сенсачыннымі. Разыходжанне складала ўсяго 3,5 см пры даўжыні базісу больш 12 км.

Неабходна адзначыць, што простае параўнанне вымярэнняў, выкананых спадарожнікавымі метадамі, з вынікамі, адлюстраванымі ў працы В.Я. Струве [1], некарэктна. Гэта звязана з тым, што даўжыні [1] выяўленыя ў туазах - асноўнай меры даўжыні таго перыяду. Праблема дакладнага прадстаўлення туаза ў метрычнай меры вырашалася ў розныя гады шматлікімі даследчыкамі, пры кожным рашэнні адзначалася некаторая нявызначанасць. У сваіх разліках мы прымалі значэнне туаза роўным 1,9490668 м, як рэкамендована І.Д. Жангалоўічам [2].

Нягледзячы на папярэдні характар даследаванняў, можна з упэўненасцю сказаць аб высокай дакладнасці работ, праведзеных нашымі калегамі амаль 200 гадоў таму назад.

Для адказу на другое пытанне стрэбілася вялікае цярпенне і акуратнасць пры правядзенні раскопак.

У выніку работ быў выкананы аналіз канструкцый і тыпаў цэнтраў, якія ўжываліся на тэрыторыі Рэспублікі Беларусь, і складзеныя чарцяжы. Варта адзначыць, што амаль усе цэнтры, якія ўжываліся, адрозніваюцца сваёй канструкцыяй і метадамі замацавання.

Узоры цэнтраў пунктаў Дугі Струве

Вонкавы геадэзічны знак пункта Дугі Струве каля в. Дакудава Лідскага раёна.

Ахоўны слупок вонкавага геадэзічнага знака пункта Дугі Струве каля в. Дакудава Лідскага раёна. На слупку надпіс: "Геодезический знак. Охраняется государством".

Неабходна адзначыць, што на шматлікіх цэнтрах пунктаў Дугі Струве, якія захаваліся, былі выяўленыя аскепкі бутэлек. Форма і памеры бутэлек дазваляюць выказаць здагадку, што гэта "рэчавыя доказы", распаўсюджанай сярод беларускіх геадэзістаў, традыцыі адзначаць кожны замацаваны цэнтр пункта трыягуляцыі. Вядома, што гэтая традыцыя сыходзіць каранямі ў перыяд першых градусных вымярэнняў на тэрыторыі Беларусі, гэта значыць праца па Дузе Струве.

У выніку выкананых работ :

1. Ажыццёўленая з выкарыстаннем спадарожніковых сістэм пазіцыянавання сувязь пунктаў Дугі Струве, якія захаваліся з дзяржаўнай геадэзічнай сеткай краіны. Вызначаныя каардынаты пунктаў Дугі Струве як у рэферэнцнай, так і ў агульназямной сістэмах каардынат.

2. Вызначаныя дакладныя параметры сувязі эліпсоідаў Беселя і Красоўскага, што дазваляе выконваць пераўтварэнне каардынат пунктаў Дугі Струве ў дзяржаўную сістэму на тэрыторыі Рэспублікі Беларусь не грубей за 0,2-0,3 м.

3. Забяспечаная захаванасць пунктаў Дугі Струве. На іх усталяваныя вонкавыя геадэзічныя знакі.

4. Праводзіцца канчатковая апрацоўка і аналіз вынікаў спадарожніковых вымярэнняў.

Па нашым меркаванні, у бліжэйшы час неабходна выканаць работы па выяўленні астранамічнага пункта Белін. Папярэднія раскопкі пацвердзілі захаванасць фрагментаў падмурка. Праблема складаецца ў тым, што пункт размешчаны на тэрыторыі прыватнага ўладання.

Першачарговай задачай з'яўляецца правядзенне работ па знешнім афармленні пунктаў Дугі Струве як помнікаў гістарычна-культурнай спадчыны.

Руска-Скандынаўскае градуснае вымярэнне ўвайшло ў скарбніцу сусветнай навукі і не страціла сваёй актуальнасці да цяперашняга часу. Вынікі вымярэння Рускай дугі мерыдыяну выкарыстоўваліся ў навуковых і практычных мэтах больш за 130 гадоў, пачынаючы з 1834 г., калі Ф.У. Бесель вызначыў велічыню элементаў зямнога эліпсоіда, выкарыстоўваючы гэтыя вымярэнні. Па дадзеных Ф.У. Беселя, вялікая паўвось $a = 6377397$ м, малая $b = 6356079$ м, сцісканне роўна 1:299,2. Для параўнання прывядзем сучасныя значэнні: $a = 6378245$ м, сцісканне 1:298,3.

У пачатку XXI стагоддзя Дуга Струве разглядаецца як адна з найважнейшых падзей у развіцці сусветнай астраноміі, геадэзіі і географіі, якая мае непераходзячае гістарычнае значэнне. Гэтае вымярэнне стала складовай часткай падмурка сённяшняга ведання аб метрыцы

асвоеннага намі абшару Зямлі, блізкага космасу і Сусвету, яно заклала вытокі сучаснай геадэзіі, гравіметрыі, геадынамікі, тэхналогій касманаўтыкі, каардынатнага і геаінфармацыйнага забеспячэння.

Важнасць і неабходнасць зберажэння рэчавых помнікаў, якія захаваліся, прызнаныя XX Кангрэсам Міжнароднай федэрацыі геадэзістаў (FIG) у Мельбурне (рэзалюцыя 1\2 -1994 г.) і XXII Генеральнай асамблеяй Міжнароднага астранамічнага саюзу ў Гаазе ў 1994 г. (рэзалюцыя В10). У выніку было прынята адмысловае рашэнне аб уключэнні пунктаў, якія захаваліся, у пералік аб'ектаў сусветнай культурнай спадчыны ЮНЕСКА. У розных краінах прыкладаюцца высілкі па пошуку і захаванні пунктаў Дугі Струве. Варта адзначыць, што першым, хто занепакоіўся праблемай захавання пунктаў дугі як помнікаў навукі і тэхнікі, быў сам В.Я.Струве. У 1852 г. менавіта ён унёс прапанову аб замацаванні канчатковых кропак, што *“наслужыць навуковага гонару нашай Радзімы”*.

Улічваючы тое, што захаванне, папулярызацыя і перадача нашчадкам гістарычна-культурнай спадчыны з'яўляецца абавязкам дзяржавы, справай гонару кожнага яго грамадзяніна, Камзем звярнуўся з хадайніцтвам у Дэпартамент па ахове гістарычна-культурнай спадчыны і рэстаўрацыі Міністэрства культуры Рэспублікі Беларусь аб уключэнні пунктаў Дугі Струве ў Дзяржаўны спіс гістарычна-культурных каштоўнасцяў Рэспублікі Беларусь.

30 красавіка 2002 г. у Дэпартаменце па ахове і рэстаўрацыі гістарычна-культурнай спадчыны Міністэрства культуры Рэспублікі Беларусь адбылося паседжанне Беларускай рэспубліканскай навукова-метадычнай рады па пытаннях гістарычна-культурнай спадчыны, на якім аднагалосна пунктам Дугі мерыдыяну Струве прыдадзены статус нерухомай гістарычна-культурнай каштоўнасці з прысваеннем катэгорыі “0” (нуль). Паводле Закона Рэспублікі Беларусь “Аб ахове гістарычна-культурнай спадчыны” у адпаведнасці са сваімі ўласцівасцямі матэрыяльныя каштоўнасці дзеліцца на 4 катэгорыі:

а) катэгорыя “0” - каштоўнасці, уключаныя або прапанаваныя для ўключэння ў Спіс сусветнай спадчыны;

б) катэгорыя “1” - унікальныя каштоўнасці, якія ўяўляюць міжнародную цікавасць;

у) катэгорыя “2” - славутыя каштоўнасці, якія характарызуюць адметныя рысы гістарычна-культурнай спадчыны ўсёй рэспублікі;

г) катэгорыя “3” - каштоўнасці, якія характарызуюць адметныя рысы гістарычна-культурнай спадчыны асобных рэгіёнаў краіны.

Каб ацаніць гістарычнае рашэнне аб прысваенні нулявой катэгорыі пунктам Дугі

мерыдыяну Струве, варта ведаць, што такі гонар у нашай краіне маюць нешматлікія помнікі. Напрыклад, у пачатку лета 2002 г. падчас афіцыйнага візіту Генеральны дырэктар ЮНЕСКА спадар Каіціра Мацуурэ ўручыў кіраўніцтву краіны пасведчанне аб уключэнні Мірскага замка (таксама катэгорыі “0”) у Спіс сусветнай спадчыны чалавецтва.

Варта адзначыць, што Камітэт па зямельных рэсурсах, геадэзіі і картаграфіі, з'яўляючыся ўласнікам пунктаў Дугі мерыдыяну Струве, узяў на сябе абавязкі па іх захаванні. На ўсіх пунктах усталяваныя металічныя чатырохгранныя піраміды. У бліжэйшы час неабходна зацвердзіць і вырабіць ахоўныя дошкі, якія будуць мацавацца да пірамід. Таксама ў планах Камзема прадугледжана на двух-трох пунктах усталяваць мемарыяльныя знакі. Дазвол на права правядзення праектных прац па распрацоўцы мемарыяльнага знака атрыманы. У завяршэнне неабходна адзначыць адмысловае РУП “Белазэракосмагеадэзія”, дзякуючы высілкам якіх у 2001 г. былі паспяхова выкананыя пошукава-даследчыя работы і выяўленыя пункты Дугі Струве, закладзеныя ў 1825-1826 гг. на тэрыторыі Беларусі. Гэта Альшанскі А.У., Анашанкаў А.З., Балбучкі К.П., Галавач Ю.А., Кліменцеў А.А., Красуцкі У.М., Кульбяда А.З., Лявонаў С.В., Міса П.П., Пракапенка А.Г., Рабчун І.М. і Шаўчэнка У.Н.

ЛІТАРАТУРА:

1. Струве В.Я. *“Дуга меридиана ў 25° 20' между Дунаем и Ледовитым морем, измеренная с 1816 года по 1855 год под руководством Теннера, Хр. Ганстена, Н.Х. Зеландера, В.Я. Струве, по разным материалам составил и обработал В.Я. Струве”*. СПб., 1863. /Т. 1, 2.

2. Жонголович И. Д. *Об определении размеров общего земного эллипсоида* // Тр. Ин-та теоретической астрономии. Л., 1956. Т. 6. С. 1-66.

3. Каптюг В. Б, Чернов В.Н. и др. *Результаты международного GPS-эксперимента на “Дуге Струве”* // Геодезия и картография. 1996. № 11. С. 15-19.

4. Струве В. Я. *Дуга меридиана (избр. главы)* / Под общ. ред. С. Г. Судакова. М.: Изд-во геодезич. лит-ры, 1957.

5. *Жизнь и деятельность геодезиста и географа генерал-лейтенанта Иосифа Ивановича Ходзько* // Материалы междунар. науч. конф. Мн., 2001.

Г. Кузняцоў, Старшыня Камзема;

У. Мкртычан, дырэктар РУП

“Белазэракосмагеадэзія”;

У. Абраменкаў, намеснік дырэктара

РУП “Белазэракосмагеадэзія.

Першы міжнародны рыцарскі турнір у Лідзе 17-18 верасня 2005 г.

"ЗАМАК ГЕДЗІМІНА"

Фотарэпартаж Ігара Пешахонава

Ініцыятыва правядзення Міжнароднага Рыцарскага турніру "Замак Гедзіміна" належыць Лідскаму райвыканкаму. Яе падтрымала Рэспубліканскае моладзевое аб'яднанне "Рыцары Вялікага Княства".

У ГА "Рыцары Вялікага Княства" ўваходзяць клубы: "Княжы Гуф" (Менск), "Дайнава" (Ліда), "Берасцейская Харугва" (Берасце), "Жалезны Воўк" (Полацк), "Золак" (Жодзіна), "Палаэя" (Менск), "Заслаўская Харугва" (За-

Турнір адкрывае старшыня Лідскага райвыканкаму Андрэй Худык.

Дэфіляда ўдзельнікаў турніру па вуліцах Ліды.

слаўе), "Касцеша" (Кобрын), "Вольны Горад" (Берасце), "Быліна" (Менск), "Рыцарская Дзіда" (Радужны), "Продыус" (Менск), "Менская Харугва" (Менск), "Газдава" (Бабруйск) і іншыя. Акрамя іх у турніры бралі ўдзел сама-

стойныя рыцарскія клубы з розных гарадоў Беларусі і Расіі, у тым ліку і другі рыцарскі клуб з Ліды "Dies magnus", конны клуб з Менска "Залатая шпора", які забяспечваў конную частку турніру.

Цікавасць да турніру велізарная. Людзі імкнуцца ў замак.

Лідскае рыстальнішча.

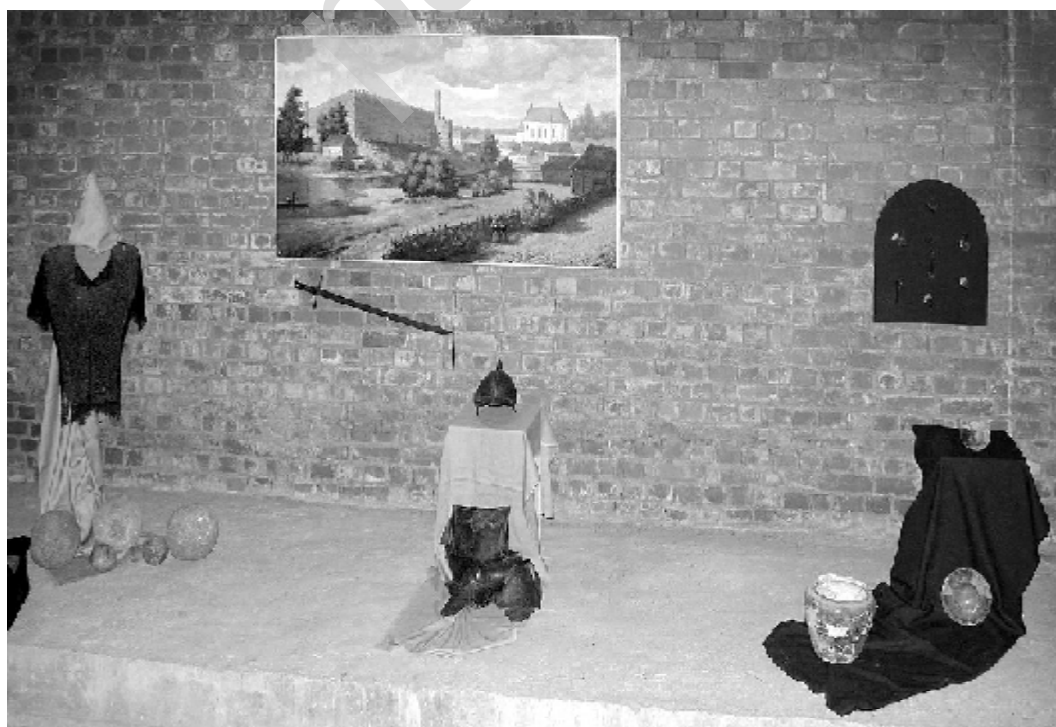
Распарадчык турніру князь Фёдар (Міхееў)

Рускі віцязь у лічыне.

Рыцарскія даспехі.

*Першая
экспазіцыя
Лідскага
гістарычна-
мастацкага
музея ў вежы
замка.*

Конны двубой.

Вершнік у атацы.

Бугурт. Пачатак.

Бітва ў разгары.

“Мы ўглядаемся ў проразі грозна...”

Атака цвердзі адбіта.

Нападнік гарыць.

Дзубой.

Гарадскія ўлады правялі грандыёзны аб'ём работы, затрацілі каля 24 млн. руб., але зробленае застаецца, а грошы, сабраныя за білеты (каля 20 млн.), пойдучь на рэстаўрацыю замка.

Турнір праходзіў у замку, а вакол замка віраваў кірмаш, быў разгорнуты “Горад майстроў”, праводзіліся выставы конкурсы, прайшлі канцэрты сярэднявечнай музыкі. Горад Ліда на два дні вярнуўся на гадоў 500-600 назад, вярнуўся, каб успомніць, кім мы былі і чым мы былі, каб задумацца, кім мы сталі, і як нам жыць далей.

А далей мы можам жыць толькі так, каб быць вартымі памяці нашых вялікіх продкаў, каб

*Дзубой.**Усходні танец на рысталішчы.*

Сярэднявечныя прыгажуні.

“Дама сэрца” заваявана.

А б’юць тут па-сапраўднаму.

нашыя справы былі вартыя іхніх справаў, каб сучасны горад Ліда быў такой жа апорай незалежнай Беларусі, як Ліда старажытная была апорай Вялікага Княства Літоўскага.

Турнір нагадаў лідзянам, якімі яны былі шмат стагоддзяў назад. Якім ім быць сёння, якім ім быць у будучым? На гэтае пытанне кожны дзень адказвае горад Ліда сваімі слаўнымі справамі, у тым ліку і сваёй моцнай гістарычнай памяццю.

Гісторыя лідскіх вуліц і пляцаў

Вуліца Віленская

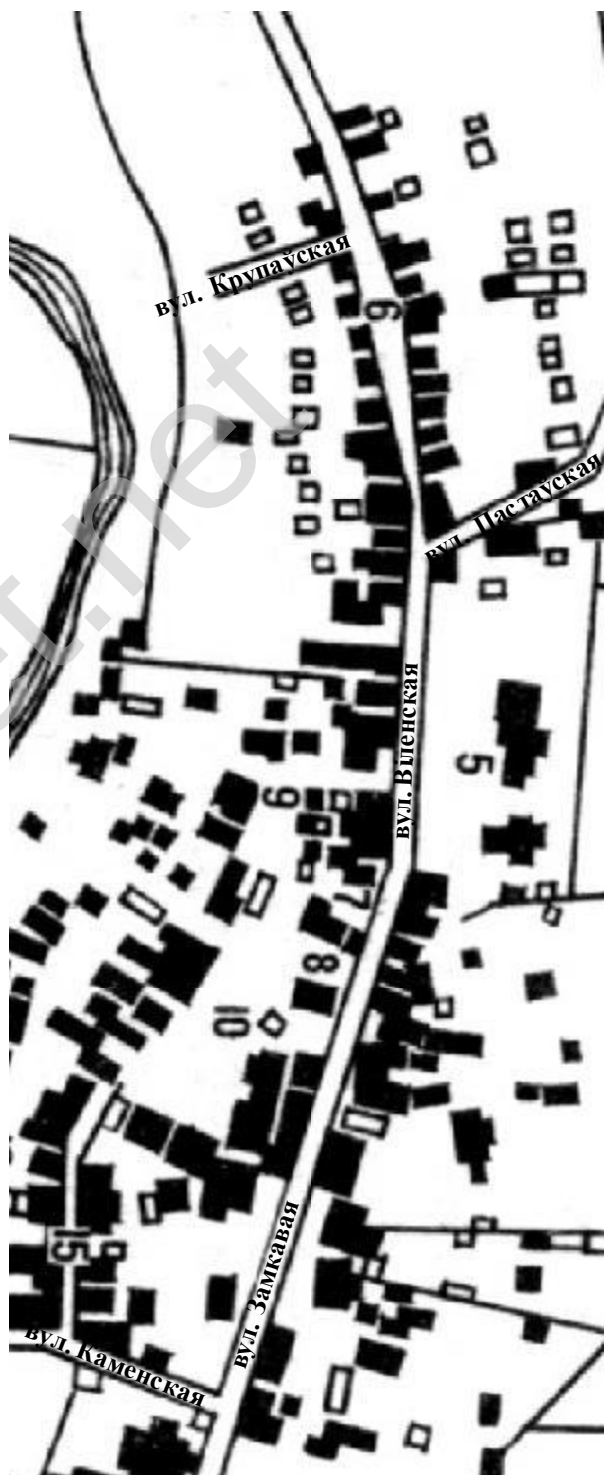
Віленская да 1921 года была галоўнай вуліцай Ліды, і самай старажытнай. У вядомых мне матэрыялах Віленская ўпершыню згадваецца 20 верасня 1674 г. У той дзень лідская мяшчанка Соф'я Івашкевіч падарыла манахам-кармелітам палову пляца, размешчанага на вул. Віленскай (*Wolyniak. Historia karmelitow lidzkich. // Ziemia lidzka. 2001. № 44. s.20*). Няма сумневу, што вуліца Віленская існавала і ў папярэднія стагоддзі, можа быць ад самага заснавання горада. Ва ўсіх селішчах, праз якія праходзіла дарога на сталіцу ВКЛ Вільню, галоўная вуліца звалася Віленскай. Таксама, як у цяперашнія часы, галоўная вуліца беларускіх гарадоў амаль заўсёды Савецкая.

Віленская пачыналася ад Рынку, які размяшчаўся на месцы сучаснага пляца Леніна, і працягвалася на поўнач у кірунку да Вільні. Была яна зусім кароткай - каля 300 м, і ў пачатку 18-га стагоддзя заканчвалася за 100 м на поўнач ад сучаснага праваслаўнага сабора. Тут, на выездзе з горада, да 1827 г. размяшчалася карчма. (*Szymielewicz M. Dzieje pijarow lidzkich. // Ziemia Lidzka. 1936. № 9. s. 3.*)

У канцы 18-га стагоддзя працягласць Віленскай дасягнула 460 м. На плане горада 1798 г. (мал. 1) відаць, што вуліца шчыльна забудаваная абাপал, з усходняга боку налічаецца 26 участкаў (пляцаў) з драўлянымі будынкамі, з заходняй - каля 20. Пляцы вузкія, усходні бок абмежаваны р. Лідзейкай, заходні - р. Каменкай.

На 1824 г. Віленская была выбрукаваная каменем (*НДГА РБ у Гародні, Ф.1, воп.2, с. 502*). У канцы 30-х гадоў ХІХ ст. да Віленскай была далучаная вуліца Замкавая, якая раней працягвалася ад Рынку да замка. Пры якіх акалічнасцях адбылася гэтая падзея, чаму і хто быў ініцыятарам - мне невядома.

У нядзелю, 23 жніўня 1842 г. сярод белага дня здарыўся грандыёзны пажар, у полымі якога згарэлі піярскі касцёл і 43 дамы на Віленскай вуліцы. На плане горада, складзеным у 1843 г. (мал. 2), уздоўж вуліцы Віленскай паказаныя 43 участкі без будынкаў - жыхары гэтых участкаў выявілі жаданне пабудаваць мураваныя дамы. Вызначаныя месцы для пабудовы праваслаўнай царквы, павятовай навучальні, будынкі для настаўнікаў і царкоўных служак, "присутственных" месцаў, крамаў, бойні, вартавых памяшканняў, кузняў, праваслаўных і габрэйскіх могілкаў. Нарэзаны ўчасткі (пляцы) для размяшчэння жылых дамоў.

Мал. 1.

Лічбамі абазначаны: 5 - кляштар піяраў, 6 - вуліца Віленская, 7 - дом лідскага маршалка, дзе знаходзілася пошта, 8 - ратуша, 9 - школа яўрэйская, 10 - рынак, 15 - вуліца Крывая.

Паіштовая дарога на Вільню

Мал. 2.

У 1854 г. быў пабудаваны мост цераз Лідзейку і грэбля на Зарэчча. Па ўспамінах М.Б. Нарбута ў гэты час “вуліца Віленская, працягвалася на даўжыню вярсты”, на вуліцы размяшчаліся: павятовая школа, аптэка, кавярня (цукерня) і знакамітая вінная ўстанова *габрэя Азіка*. Таленавіты карчмар меў некалькіх сталых наведвальнікаў, якія яму плацілі сталую квоту і мелі права піць гарэлку і віно без ліку, зразумела, нікога не частуючы. Азік добра ведаў магчымасці кожнага і ніколі не заставаўся ў накладзе. Перапіўшых ён укладваў спаць у адмысловым пакоі і адтуль аддаваў жонкам у поўнай захаванасці. (Narbutt M-B. Lida i powiat Lidzki z przed stu laty. // Ziemia Lidzka. 1936. № 5. S.7.)

На поўдзень за мост цераз Лідзейку Віленская ніколі не пераходзіла. З сярэдзіны 19-га стагоддзя Віленская даўжэла толькі ў паўночным кірунку. На 1864 г. на вул. Віленскай - 41 мураваны дом, дзесяткі крамаў, харчэўні.

7 кастрычніка 1891 г., на гэты раз уначы, згарэла амаль уся цэнтральная частка горада - каля 400 жылых дамоў і каля 600 гаспадарчых пабудов, у тым ліку ратуша (Шимелевич М. Город Лида и Лидский замок. //Виленьскі календарь. Вільня, 1906, с.52). Гэты пажар поўнасьцю знішчыў жылую забудову 18 стагоддзя. Па ўсім Паўночна-Заходнім краі збіраліся сродкі ў дапамогу пацярпелым. Газета “Виленьскі вестник” ад 4.11.1892 г. у допісе з Ліды паведамляла: “Дарагоўля кватэр і жыццёвых прадуктаў дасягае казачных памераў: два пакоі, напрыклад, з кухняй да пажару каштавалі ад 40 да 50 руб. (у год). Зараз ж іх не дастанеш таней за 100 руб. Да мяса прыступу няма - да 14 кап. фунт.” (Абезгаўз З.Е. Развіццё прамысловасці і фармаванне пралетарыяту Беларусі ў другой палове XIX стагоддзя. Мінск, 1971, стар.128.)

Праз 10-15 гадоў пасля пажару Віленская непазнавальна змянілася: была забудаваная цаглянымі двухпавярховымі будынкамі. На першых паверхах размясціліся крамы, закусачныя, майстэрні, фатаграфіі, на другім паверсе - жылыя памяшканні. Сярэдняя колькасць жыхароў у цэнтры дасягала 15 чалавек на дом. Аднак, бытавы ўклад істотна не палепшыўся: туалеты ў двары, вада з студняў, памыйныя ямы адсутнічалі.

Каля 1904 г. пасля пракладкі чыгункі Ліда - Маладзечна паласой адводу чыгункі вуліца Віленская была абмежаваная і з поўначы.

У 1913 годзе Віленская была гандлёвым і прамысловым цэнтрам горада, тут на адлегласці ў 1,3 км размясціліся 206 прадпрыемстваў (30%). Заводы: дрожджава-броварны, медаварны, ліцейны, чыгунна-ліцейны, 2 піваварных, 2 лесапільных; цукерачная і тытунёвая фабрыкі; 3 друкарні; 16 майстэрняў: 2 бляшаных, нарыхтовачная, 2 абіўныя, 3 кравецкія, 3 шавецкія, 4 шапачныя, 1 надмагільных помнікаў; 5 апатэк і 3 аптэчных шапікі; 3 пякарні, 4 кандытарскіх,

сталоўка, 2 карчмы, 8 гарбатняў і кавярняў, 6 піўных крам, 3 гасцініцы, кінематограф; банкірская кантора, кантора крэдыту і банкаўскіх аперацый, склады, земская пошта. Гандаль дробязны - 50 прадпрыемстваў, бакалейны і тытунёвы - 12, галантарэйны -14, мануфактурны -12, пісчапапяровы - 5, швейнымі машынамі -2, залатымі і срэбнымі вырабамі - 4, шкляным і гліняным посудам -3, мяцовымі таварамі- 2, дамавінамі, абуткам -5, мэбляй -3, паркалем, прастанароднай вопраткай - 4, продаж хлеба - 2, мяса - 7, цукру - 1, каўбас, сельтарскай вады, цукерак, газавых водаў - 6. (НГА у г. Гародня, Ф.1, воп.2, с.502).

Найбольш буйныя з прадпрыемстваў размяшчаліся ва ўласных хатах і на ўласных участках: піваварны завод і карчомная ўстанова **Пупко Мейлаха Носелевіча**, мёдаварны завод і рэстаран “Брыстоль” **братоў Вінаградавых З. і М.**; тытунёвая фабрыка **Віленчыка-Капітэйна Зэліка Іцкавіча** і яго сына; дрожджава- броварны завод **Стругачоў А.Л. і Д.Л.**; друкарня **Эпіштэйн Кейлі Хаімаўны**; аптэка **Франца Іванавіча Бергмана**; гасцініца “Еўропа” **Левінсона Нахемі Абрамавіча**; лесапільны завод **Палячакаў Лейзера і Ёселя Лейбавічаў** і **Мастоўскага Давыда Абрамавіча**.

У доме **Левінсона Нахемі Абрамавіча** знаходзілася аптэка **Айзікавіча Мордуха Натавіча**. У доме **Маўшавіча** - пякарня і кандытарская **Ахмеда-Пайшоў Аглы** (перайшла ў 1913 г. да **Багдановіча**), а таксама продаж залатых і срэбных вырабаў **Баярскага Ёселя-Лейбы Танхеліўвіча**, у доме **Вінаградавых** - шкляны посуд **Амосавіч Соры Хаімаўны**; у доме **Сольца** - кухмістарская **Баярскай Соры-Эйдлі Еліёўны**, папера і пісчапапяровыя прылады **Барана Якава Моўшавіча**, земская пошта **Гальперына Геніі Нафталевіча**; у доме **Ізраілевіча** - бляхарня **Бархата Давыда**, у доме **Зяльвянскага** - галантарэйны гандаль **Баярскай Голды Лейбаўны**, у доме **Крывабокава** - мануфактурны гандаль **Вінера Айзіка Абрамавіча** і продаж швейных машын, роваў, музычных прылад **Нэймана Іосіфа Пейсахавіча**, у доме **Лютковіча** - мануфактурны гандаль **Вінера Янкеля Абрамавіча**; у доме **Длускага**- продаж мэблі і майстэрня **Вісьманскага Аўсея Моўшавіча**; у доме **Душмана** - друкарня **Зельдавіча Самуіла Кальманавіча**; у хаце **Стукатара** - цукерачная фабрыка **Рабіно-**

віча Моўшы Абрамавіча; на ўчастку **Стасевіча** - майстэрня надмагільных помнікаў і бетонных работ **Розенштэйна Нахіма Зэльманавіча**.

Віртуальна прагуляемся па вуліцы Віленскай, той, якой яна была да першай сусветнай вайны. Спачатку пройдземся па правым (цяпер цотным) боку. Тады паняццяў правага і левага боку вуліцы не існавала, як і нумарацыі дамоў. Фурманкі рухаліся паабাপал вуліцы ў абодвух кірунках. “*Камяні бруку на Віленскай былі невялікімі, таму калёсы, якія па ім бегалі, не рабілі вялікага шуму; чуваць было цоконне капытоў, што надавала гораду музычнасць*”. (Долинский И. Память. Масква, 2000, с. 9.).

Правы бок вуліцы пачынаўся з Вялікай карчмы - гарбатні. Яна размяшчалася перад уездам на прыкасцельны пляц, дзе ў дні вераснёвых кірмашоў ішоў бойкі гандаль.

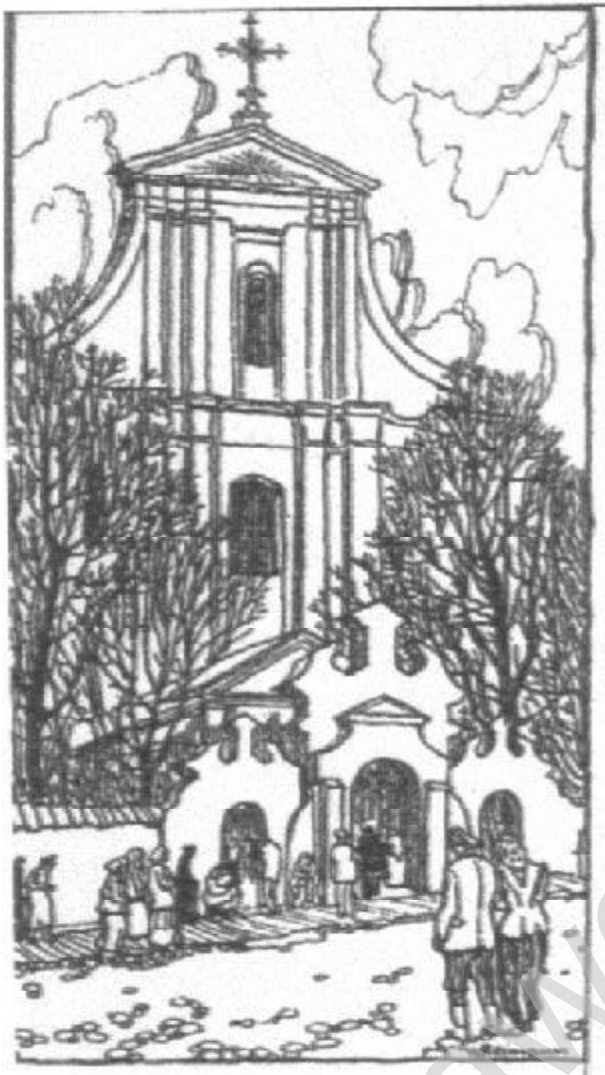
За двухмятровай каменнай агароджай размяшчаўся цагляны Крыжаўзвіжанскі касцёл (мал. 3), пабудаваны па праекце архітэктара І. Глаўбіца ў 1770 г., і які шчасліва захаваўся дагэтуль. Перад уваходам у касцёл меліся шырокія падвойныя барочныя вароты з дзвюма брамамі (мал. 4). Усярэдзіне касцельнай агароджы з паўднёвага боку меліся невялікія могілкі, а ў паўночным куце - званіца і фруктовы сад.

За касцёлам (мал. 5) узвышаўся двухпавярховы дом з крамай каланіяльных тавараў **Фукса** і кнігарняй **Марыі Шкоп**, адчыненая у 1907 г., далей ішлі дамы **Андрушкевіча**.

Насупраць перакрывавання з вул. Каменскай знаходзіўся кінатэатр “Эдысон”, адчынены перад 1-й Сусветнай вайной. “*Каля уваходу буйна электрычнымі лямпачкамі назва - “Эдысон”*. Уваход каштаваў 10 альбо нават 15 капеек...

Мал. 3.

Мал. 4.

Мал. 5.

крэслы і нават ложы. У фая развешаны афішы, стаяць крэслы, маеца буфет. Фая для чакання: сеанс вялікі, гадзіна і больш. Карціны тут “сур’ёзныя”: па дзве драмы, па дзве камічныя, а ў пачатку абавязкова відовішчыя”. (Долинский И. Память. Масква, 2000, з. 25-26). Побач у прыбудове размяшчалася кавярня *Маліноўскага*. 31

ліпеня 1914 г., у першы дзень Сусветнай вайны афіцэры расійскай залогі папівалі там каву і абмяркоўвалі, як яны “*наквасяць пысу германцам*”. (Szymielewicz M. *Lida w latach wielkiej wojny*. // *Ziemia Lidska*. № 8, 1939).

Побач з кінатэатрам “Эдысон” і кавярняй Маліноўскага знаходзілася друкарня Каплінскага. Далей ішла серыя вузенькіх завулкаў, якія выходзілі з Габрэйскага мікрараёна: Турэцкі, Шкляны, Камерцыйны, Паліцэйскі, Лідскі. Гэты квартал у 18 стагоддзі належаў лідскім старатам *Сцыпіёнаў дэль Кампа*. Тут тады размяшчаліся гарадская канцылярыя, турма, аптэка і невялікі двор Сцыпіёнаў. У 1795 г. землі Сцыпіёнаў адышлі ў расійскі дзяржаўны скарб. Пасля найвышэйшых указаў аб высяленні габрэяў з усіх вёсак Гарадзенскай губерні ў гарады і мястэчкі габрэйскія сем’і тут і засяродзіліся. Яны пабудавалі каля сотні маленькіх хатак на маленечкіх перавулачках, якія ўпіраліся ў Лідзейку.

Паміж Шкляным і Камерцыйным завулкамі ў доме *Янушкевіча* размяшчаліся фатаграфія *А.Ф. Глаўбермана* і крама *З. Гольдвасэра*. Фатаграфіі Глаўбермана шырока вядомыя сярод лідскіх калекцыянераў, ён быў выдатным фотамайстрам, і кожная з яго фатаграфій суправаджалася асабістым штэмпелем (мал. 6). У рускай транскрыпцыі прозвішча *Глаўберман* падавалася як *Глуйберман*.

Мал. 6.

Паміж Камерцыйным і Паліцэйскім завулкамі ўзвышалася гасцініца “*Камерцыйная*” *Юдаля Мардухавіча Граеўскага*. Перад Паліцэйскім завулкам знаходзілася царкоўна-прыходская навучальня і дом *Віленчыка*.

За Паліцэйскім завулкам размяшчаўся шыкоўны, у старасвецкім стылі, двухпавярховы цагляны будынак на 12 вокнаў з двума балконамі на другім паверсе і мансардным памяшканнем з балкочыкам - на трэцім (мал. 7). Будынак быў пабудавана ў першай палове 19 стагоддзя і належаў *Камянецкаму*. У 1872 г. у гэтым будынку была ўладкаваная тэлеграфная станцыя з двума апаратамі Морзэ, пазней тут быў павятовы суд, а перад вайной - паліцэйская ўправа. На першым паверсе ў паўднёвай частцы будынка

Мал. 7. Паліцэйская ўправа.

прадавалася піва распівачна і на вынас з піўнога завода *Мейлаха Пупко*.

Каля перакрываўвання з вуліцай Лідскай (цяпер вул. Таўлая) у невялікім асабняку, які належаў з 1832 г. прапаршчыку *Мажнаму*, раней *Ёдку*, размяшчалася да пажару 1842 г. павятовая паштовая кантора. За перакрываўваннем у аднапавярховым драўляным доме *Сольца* дзейнічала кухмістарская *Соры-Эйдлі Баярская* (мал. 8), а таксама гігіенічная цырульня і гандлёвая ўстанова *Друскіна*.

Мал. 8.

Наступны дом двухпавярховы, абтынкаваны белы, поруч яго тры высокія дрэвы і адно маленькае. У гэтым доме размяшчалася гасцініца.

На ўчастку *Длускага* ў двары знаходзіўся кінематограф “Нірвана” уладальнікаў *Рапейкі Я., Яблонскага Л., Цыдзяровіча А.*: “У ім не было нават крэслаў, прынамсі ў самых першых радах, сядзелі мы, хлопчкі, на зэдлах. Каштаваў нам квіток вельмі танна, усяго 5 капеек... Кінатэатр мне здаваўся даволі самавітым, з шырокім калідорам, вялікай доўгай глядзельнай залай... Гэты кінатэатр працаваў на газе” (Долинский И. Память. Москва, 2000, с. 33). 31 снежня 1918 г. у зале кінатэатра камуністы правялі свой першы мітынг.

Адрэзак ад кінатэатра да Міхайлаўскага сабора быў забудаваны вельмі элегантна (мал. 9). Тут узвышаліся двухпавярховыя цагляныя дамы, пра ўладальнікаў і прызначэнні якіх жадалася б даведацца, ды няма адкуль.

Мал. 9.

Двухпавярховы цагляны дом на 4 акны з балконам і надпісам **Korzwach (Horzwach)**, унізе 2 акны і дзверы, адзін комін на схіле да вуліцы.

Самы прыгожы дом - двухпавярховы цагляны будынак з вежкамі, 3 балконамі, 10 вокнамі на другім паверсе, з шылдай **Lichtspiele**.

Маленькі аднапавярховы з мансардай, размешчаны тарцом, 2 акны ў мансардзе, 4 акны на першым паверсе.

Двухпавярховы на 10 вокнаў, з вежкамі, з рустамі і 2 балконамі, 5 комінаў.

Двухпавярховы цагляны будынак на 8 вокнаў з 2 балконамі і трыма вокнамі на даху.

Далей размяшчалася тэрыторыя Свята-Міхайлаўскага сабора, адзеленага ад вуліцы высокай агароджай і дрэвамі (мал. 10). У гэтага будынка працяглая і няпростая гісторыя, што дазваляе распавесці яе падрабязней.

Кароткая гісторыя Свята-Міхайлаўскага сабора.

У 1749 г. лідскі стараста *Ігнацы Сцыпіён дэль Кампа* купіў у *Людвікі Гадэбскай* частак зямлі (пляц), побач з карчмой, які падарыў манахам-піярам. Піяры хутка пабудавалі дом на 12 манахаў і невялікі драўляны касцёл святога *Язэпа Каласанта* з трыма алтарамі і ў 1756 г. адчынілі сярэдняю навучальную ўстанову - піярскі калегіум. У 1774 г. піяры “купілі” за 2000 імшаў у лідскага судзі *Язэпа Барымоўскага* суседні пляц і атрымалі на гэта згоду сойму. (Szymielewicz M. Dzieje pijarów lidzkich. // “Ziemia Lidska” 1937. № 1. s. 2). Уласнікі *Веранова (Воранова) Аляксандравічы* таксама пайшлі насустрач піярам і пагадзіліся на замену *вораноўскага* ўчастка піяраў на лідскі *Аляксандравічаў*, размешчаны на вул. Віленскай. На працягу 1778-82 гг. на сродкі мясцовых шляхціцаў піяры пабудавалі цагляны двухпавярховы будынак калегіума. Спансавалі будаўніцтва *Ганна з Юдзіцкіх Агінская, Францішка і Людвіка Гадэбскія, Юры Адамовіч, Вінцэнт Сяклюцкі, Тамаш і Бенядыкт Мігдалы*. Нейкая *Пракаповіч* аддала за пажыццёвую пенсію і гародніну з піярскага агарода, пабудаваную на піярскім участку драўляную хату. Каля 1789 г. быў пабудаваны школьны домік.

Мал. 10. Від сабора ў Лідзе.

У 1798 г. піяры заклалі сад, былі пасаджаныя дрэвы, прышчэпы і агрэст. (Szymielewicz M. Dzieje pijarow lidzkich. // Ziemia Lidska. 1937. № 1 s. 2). Уладанні піяраў у лепшыя для іх часы ахоплівалі тэрыторыю ад дома № 16 на цяперашняй вуліцы Савецкай да дома № 28, а ў глыбіню да рэчышча Лідзейкі.

15 траўня 1797 г. падчас пераезду з Слоніма ў Вільню кляштар наведваў расійскі імператар Павел I са сваімі сынамі Аляксандрам і Канстанцінам. Павел I выпісаў манахам чэк на 5000 рублёў на будаўніцтва касцёла. Удзячныя піяры змясцілі ў калегіюме над дзвярамі пакоя, у якім начаваў Павел I, памятную падзячную таблічку з надпісам залатымі літарамі і прыступілі ў 1800 г. да будаўніцтва касцёла. За 6 гадоў давялі будоўлю “аж да карнізаў”. На завяршэнне не хапіла, аднак, фундушаў. Будаўніцтва было прыпынена, сцены касцёла на працягу 1806-1819 гадоў падвяргаліся разбурэнню, апалубку разабралі на апал. Да завяршэння будаўніцтва касцёла прыступілі ізноў у 1820 г. У 1825 годзе пасля чвэрцьвекавых высілкаў цагляны будынак піярскага касцёла быў завершаны. Касцёл быў урачыста асвечаны 4 ліпеня 1825 года пры шматлікім зборы абывацеляў і службоўцаў. У 1830 г. піяры прыступілі да будаўніцтва новага школьнага дома на месцы старога будынка, але не завяршылі яго, царскія ўлады зачынілі навучальную ўстанову.

У 1836-37 гг. касцёл быў капітальна адрамантаваны, а ў жніўні 1942 г. згарэў. Піярскі пляц быў узяты ў апеку, у красавіку 1843 г. абгарэлыя сцены касцёла і кляштара былі перададзеныя праваслаўнай епархіі. Праект перабудовы касцёла быў складзены архітэктарам **Тышэцкім**. Узвядзенне храма прасоўвалася вельмі марудна і толькі праз дваццаць гадоў - у 1863 г. Міхаіла-Архангельская саборная царква была выбудаваная. Будаваўся будынак на сродкі расійскага ўраду. Так на падмурках згарэлага Язэпаўскага касцёла былі збу-

даваныя сцены Міхаіла-Архангельскай саборнай царквы.

Адразу за саборам у доме **Душмана** размяшчалася друкарня **Самуіла Кальманавіча Зяльдовіча**, за ім піваварны завод, млын і лесапільны цэх **Я. Л. Папірмейстара** (мал. 10, 11). Заснаваны піўзавод быў у 1874 г. “У горадзе быў мільёныччык. Ён багацеў ад сваіх заводаў - піваварнага і лесапільнага. У яго, гэтага мільёныччыка, быў адзіны сын, які і павінен быў усё пераняць. Ён выхоўваўся дома гувернанткамі, ведаў добра французскую, іграў на ра-

Мал. 10. Завод Папірмейстара.

Мал. 11. Корпус завода Папірмейстара.

ялі, апранаўся багата. Але час ад часу гэты сыноч мільёныччыка таемна ўцякаў з хаты да драгельшчыкаў, дапамагаў ім разгружаць вагоны з мяшкамі мукі і солі. Яго шукалі, знаходзілі, вярталі дадому, але ненадоўга. Сыноч ізноў уцякаў да драгельшчыкаў і жыў у іх таемна месяцамі. Гутарак пра гэтага юнака было шмат.... Сын мільёныччыка збег ад бацькоў у Амерыку”. (Долинский И. Память. Москва, 2000, с. 36).

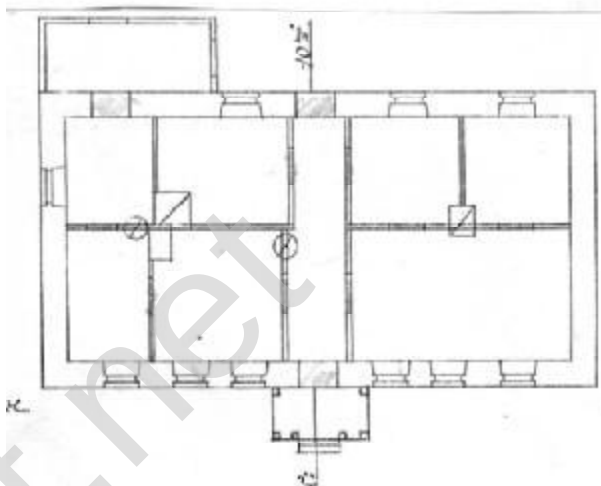
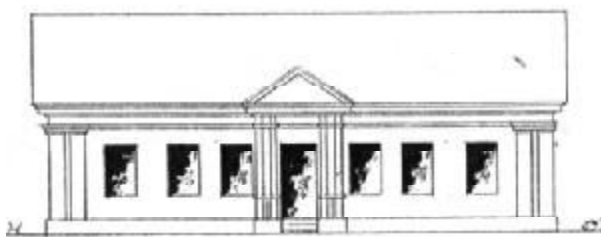
У будынку, які захаваўся дагэтуль, (Савецкая, 26, мал. 12) і на прымыкаўшым з усходу ўчастку знаходзілася тытунёва-махорачная фабрыка **Віленчыка-Капітэйна Зэліка Іцкавіча** і яго сына ва ўласным доме. Заснаваная фабрыка была ў 1882 г. Выпрацоўвала махорку, нюхальны і курільны тытунь 1-га і вышэйшага гатунку. У 1882-95 гг. мела два газавыя рухавікі (8 к/с). У 1908 г. быў усталяваны газавы-бензінавы рухавік (25 к/с), 5 механічных і 3 ручныя станкі. У 1890 г. працавалі 100, у 1893 г. -130 чалавек, у тым ліку 15 мужчын, 75 жанчын, 10 хлопчыкаў, 30 дзяўчынак. Было выраблена прадукцыі на 47,9 тыс. руб. У 1903-1905 гг. працавалі 143 чалавекі. У 1914 г. - газаматор 25 к. сіл, запасны -10 к. с, 15 крышыльных машын, 6 прыказчыкаў.

Мал. 12.

Праз 5-6 участкаў, пра якія нічога не вядома, знаходзіўся ўчастак **Янушкевіча**, які ён набыў у 1899 г. у **Астравуха**. За ім размяшчаўся піўны завод **Пупко**. На вул. Віленскую выходзіў фасад аднапавярховы цагляны жылы дом на 9 пакояў. Захаваліся планы гэтага дома і малюнкі фасада 1910 г. (мал.13). Істотныя змяненні фасаду і інтэр'еру адбыліся пасля 1900 г. Да тылавой часткі дома была прыбудавана веранда, другое выйсце на вуліцу закладзена, замест яго ўстаўлена шостае акно. Кантавыя вокны, акрамя аднаго, закладзеныя. Пад значныя пераўтварэнні падпаў інтэр'ер: аформлены прахадны калідор, перасунуты ўнутраныя сценкі, прыбраная вялікая печ, у былой кухні прарэзана акно. На паштоўцы, выпушчанай у гады Першай Сусветнай вайны без выходных дадзеных (калекцыя Ё. Вянска), гэтая пабеленая, абтынкаваная хата добра праглядаецца (мал. 14).

За домам да р. Лідзейкі на працягу амаль 300 м размяшчаліся шматлікія каменныя будынкi піўнога завода, жылыя хаты, адрыны, стайня, пабудаваныя двума пакаленнямі півавараў Пупко. Будаваць свой завод **Носель Пупко** пачаў у 1875 г., справу гэтаю працягваў яго сын **Мейлах Пупко**. Каля 1910 г. Мейлах Пупко прыкупіў у Малеўскага частку яго ўчастка, і за 5 месяцаў з кастрычніка 1910 г. па люты 1911 пабудаваў два новыя мураваныя будынкi для варкі пива і

Мал. 13.

Мал. 14.

кацельныя памяшканні, надбудаваў трэці паверх над існым мураваным будынкам. Да 1913 г. піўны завод Мейлаха Пупко - гэта завершаны комплекс для выпуску пива: свіран для ячменю, млын і склад соладу, саладоўня, аддзяленні для мацэння соладу, сушня соладу, аддзяленні піваварэння і астуджэння гарачага пива- сусла, брадзільная вытворчасць, леднікі, а таксама кантора, памяшканні для майстра і працоўных, два жылыя дамы мураваны і драўляны, вартоўня, стайня, адрыны. (ЦГА Літвы, Фонд 382, воп.2, с.758). Комін заводу ў той час быў самым высокім збудаваннем у горадзе.

За ўчасткам Пупко размяшчаўся ўчастак **Антонія Малеўскага** (раней **Патрыкоўскай**). На гэтым участку ў 1885 г. на субсідыю Віленскай паштовай акругі быў пабудаваны вялікі драўляны дом з мансардай, у ім размяшчалася Лідская павятовая паштова-тэлеграфная кантора. Будынак меў 6 вокнаў па падоўжным баку будынка і 4 - па папярэчным, вокны зачыняліся аканіцамі. Велізарная зашклёная веранда з балконам вылучала будынак з навакольных пабудов (мал. 15).

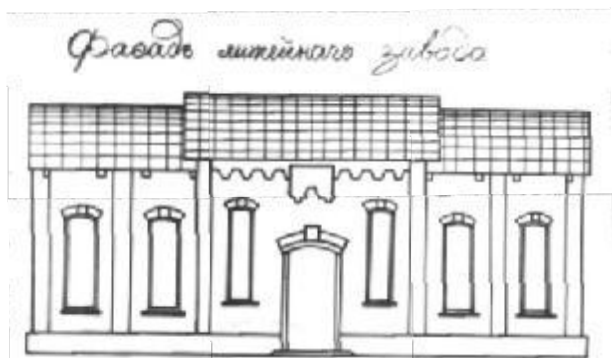

Мал. 15. Лідская пошта. Дом Малеўскага.

Далей размяшчалася млын “Аўтаматык” і ліцейны завод братоў **Штейнбергаў: Меера і Зэльмана Шмуйлавічаў і Ландо Беньяміна Еліёвіча**.

За заводам вуліца Пастаўская выводзіла да габрэйскіх могілкаў і да маста праз Лідзейку на дарогу, што вяла ў Дворышчы і Тракелі. У 1898 г. на вуглу Віленскай і Пастаўскай быў пабудаваны габрэйскі шпіталь - досыць вялікі цагляны будынак.

За вул. Пастаўскай размяшчаўся чыгунна-ліцейны і машынабудаўнічы завод братоў **Якава і Эбера Лейбавічаў Шапіраў**. Заснаваны завод быў іх бацькам **Юдаем-Лейбам Мендзялеевічам Шапірам** ў 1901 г. (мал. 16). На заводзе выпускалі конныя прывады, перадачныя станкі для конных прывадаў, малатарні, сячкарні, корнеабрэзкі, плугі, акучнікі, бароны, арфы-сартавальні, чыгунныя крыжы для помнікаў, чыгуннае і меднае ліццё па чарцяжах.

Мал. 18. Фасад ліцейнага завода з плана 1901 года.

За заводам аж да чыгуначнага пераезду размяшчаліся шматлікія прыватныя дамы, у іх у 1907 г. былі расквартаваны афіцэры Трэцяй паветраплавальнай роты расійскага войска (мал. 17).

Мал. 17.

Вернемся назад і прагуляемся па левым баку ранейшай Віленскай (цяпер няцотным боку вул. **Савецкай**). Вуліца пачыналася ад паўночна-заходняга вугла замка, дзе яна злучалася з вуліцай Крывой (мал. 18).

Мал. 18. Рог вуліц Віленскай і Крывой.

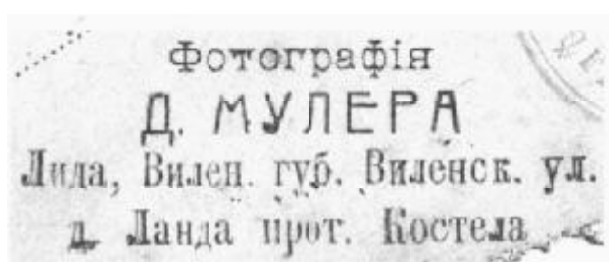
У пачатку 1880-х гадоў: “Налева прыватныя дамы і заезд Ленскага. Пры ім вулачка, пераезд на вул. Крывую. Далей габрэйскія хаты, паміж імі гатэль “Віленскі” Віленчыка, за ім кляштар кармеліцкі і сад да самай Каменскай вуліцы”. Таксама і ў пачатку 20 стагоддзя вуліца пачыналася невялікімі драўлянымі аднапавярховымі дамамі. Насупраць уваходу ў Фарны касцёл размяшчаўся скарб (казначэйства) - аднапавярховы цагляны атынкаваны будынак з 10 шырокімі прастакутнымі вокнамі (мал. 19). Тут 31 ліпеня 1914 г. спіраллю закручвалася велізарная чарга - гараджане, напалоханыя абвяшчэннем вайны, здымалі свае ўклады.

Адразу за скарбам знаходзілася шыкоўная гасцініца “**Гранд Гатэль**” **Веніяміна Еліёвіча Ландо**, пабудаваная ў 1910-12 гг. У двары

Мал. 19.

гасцініцы ў старым драўляным будынку размяшчалася фатаграфія **Д. Мулера** (мал. 20).

Мал. 20.

Раней на месцы гасцініцы знаходзіўся цагляны касцёл Бязгрэшнага зачацця Найсвяцейшай Панны Марыі і кляштар кармелітаў, заснаваны ў 1672 г. **Адамам і Кацярынай (Лізаветай) Нарбут**, Касцёл быў пабудаваны каля 1675 г. і дзейнічаў да 1832 г. Даўжыня касцёла 44,5 локцяў, шырыня 17,5 локцяў, фронтам на усход, меў 6 алтароў, 11 вокнаў, абтынкаваны і пабелены (*Wolyniak. Historia karmelitow lidzkich. // Ziemia lidzka. 2001. № 44 s.19*). Касцёл быў крыжападобнай формы ў плане, пад двухсхільным чарапічным дахам. Галоўны фасад дзяліўся высокімі пілястрамі з карнізамі на сухарыках і завяршаўся 3-вугольным франтонам, падпяра-

Мал. 21.

зным тонкапрафіляваным карнізам. Бакавыя фасады дзяліліся арачнымі аконнымі праёмамі з глыбокімі нішамі і пілястрамі ў міжаконнях. Захаваўся здымак гэтага касцёла, зроблены фатографам **Балзункевічам** у пачатку 20-га стагоддзя (мал. 21).

Будынак кармеліцкага кляштара быў збудаваны ў 1680 г. Кляштар таксама быў цагляны, аднапавярховы, у дзве лініі, з гонтавым дахам. Пры кляштары меўся агарод і гаспадарчыя пабудовы. У 1832 г. кляштар быў ліквідаваны, а 9 снежня 1840 г. пляц, які належыў кляштару, па рашэнні Гарадзенскай казённой палаты быў прададзены з публічнага гандлю. У 1883-88 гг. будынак былога кляштара займалі вайскоўцы, тут размяшчаўся штаб Данскога палка, у кляштары быў клуб, жылыя пакоі камандзіра палка і протаіерэя Іосіфа Іосіфавіча Каяловіча. Будынкі касцёла і кляштара былі разабраныя ў 1908-1910 гг., цэгла выкарыстаны пры будаўніцтве казармаў Паўночнага гарадка.

У вуліцу Віленскую з захаду ўваходзіла пад простым вуглом вул. Каменская, далейшага працягу на ўсход яна не мела (мал. 22).

Мал. 22.

На вуглу Віленскай і Каменскай знаходзіўся двухпавярховы будынак з чырвонай цэгля, які належаў **Крывабокаву**. Вугал будынка быў зрэзаны, у зрэзе размяшчаліся дзверы, над якімі навісаў ажурны балкон, а над ім фігурная надбудова з цэгля. Уздоўж Віленскай у будынку мелася 12 высокіх вокнаў і 3 ажурныя балконы. Тут размяшчаліся суконна-мануфактурны склад і мануфактурная крама **Айзіка Абрамавіча Вінера**, крама швейных машын, ровараў, музычных прылад **Іосіфа Пейсахавіча Нэймана** ў двух пакоях з абаротам да 8 тыс. рублёў, пісчапярэвая крама **М. Слуцкага**, фотаатэльё **М. Цвянскага**, кабінет зубнога лекара (мал. 23).

У гэтым ж будынку на другім паверсе размяшчаўся гульнёвы дом. "*Па вечарах у вокнах запальваліся агні, і за зялёнымі сталамі ішла адчайная гульня. Распавядаюць, што гаспадар гэтай установы прыкурваў цыгару ад дзесяці-рублёвай купюры. Гэта быў высокі худы, заўсёды агорнуты клубамі цыгарнага дыму мужчына.*"

Мал. 23.

Чалавек ён быў загадкавы. Яго баяліся. Распавядалі, быццам ён бачыць целы людзей, іх душы, іх таемныя думы, адгадае іх карты. Распавядалі таксама, што пад раніцу з гэтага дома выходзіць нейкая фантастычная дама-невідзімка, якая, нібы, і падказвае поглядам таму высокаму гульцу, як гуляць, каб выйграць, гэта значыць на нейкай таемнай мове паведамляе карты супраціўніка. Там жа, у іншай зале гулялі ў рулетку, якая прыносіла гаспадару, гэтаму афіцэру, велізарныя прыбыткі. Словам, вакол гульнявога дома ішлі фантастычныя апавяды - адзін страшней за другі". (Долинский И, Память. Москва, 2000, с. 35-36)

Наступны двухпавярховы будынак з чырвонай цэглы на 8 вокнаў належаў **братам Вінаградавым**. У ім размяшчаліся рэстаран і гасцініца "**Брыстоль**". На чыгунных слупах перад уваходам у гасцініцу віселі ліхтар і шыльда "**Hotel Bristol**". Каля ўваходу заўсёды дзяжуріў казак (мал. 24). Тутак ж размяшчаліся мёдаварны завод **братоў Вінаградавых** і крама шклянога посуду **Соры Хаімаўны Амосавіч**.

За рэстаранам знаходзіўся невялікі аднапавярховы цагляны будынак, які належаў **братам Палячакам**. У ім было некалькі крамаў, праводзіў рамонт гадзіннікаў і аказваў ювелірныя паслугі гадзіннікавы майстар **А. Арановіч**. Дзесьці тут, ва ўласным доме размяшчаўся дрожджавы бровар **братоў Стругачоў А. Л. і Д. Л.**

У 1880-х гадах, па ўспамінах Яна Сегеня, на прымыканні Віленскай да рынку знаходзіўся Вартавы будынак. На пляцоўцы перад ім на вуліцы стаяла паходная вайсковая каса і палкавы штандар. Гэтая пляцоўка ўтрымоўвалася вельмі чыста.

Да Віленскай вуліцы прымыкаў **Кірмашовы пляц** або **Рынак** (мал. 25). Займаў Рынак сучасны пляц Леніна і тэрыторыю за "Панарамай" усяго каля 2 гектараў, быў акружаны двухпавярховымі будынкамі, якія належалі **Валынскаму, Кацу, Рубіновічу, Бярловіч Басі** і інш лідскім габрэям, на першых паверхах гэтых будынкаў

Мал. 24.

размяшчаліся крамачкі, гарбатныя (6), піўныя крамы (5), майстэрні (6). Да Кірмашовага пляца ў 1913 г. былі прыпісаныя 139 прадпрыемстваў (19%). На пляц два разы ў тыдзень з'язджаліся на фурманках сяляне з навакольных вёсак - гандлявалі гароднінай, садавіной, малочнымі прадуктамі, рамеснымі вырабамі - усім, што выраблялася, выгадоўвалася, вытваралася на сяле.

У 16-18 стагоддзях Рынак быў цэнтрам горада - тут былі Ратуша, Мікалаеўская царква, гандлёвыя рады, штотыдзень праходзіў гандаль, на яго збіраліся сотні сялянскіх фурманак са ўсёй акругі. Першая ратуша павінна была быць пабудаваная адразу пасля атрымання горадам магдэбургскага права. У 1788 г. кароль Станіслаў-Аўгуст сваім прывілеем падарыў гораду пляц адмыслова для пабудовы ратушы (*Шимелевич, 1906, с.51*), такім чынам папярэдняя ратуша да таго моманту згарэла або здрахлела. Месцазнаходжанне другой ратушы паказана на плане 1798 г. (мал. 1). Гэта быў двухпавярховы будынак, упрыгожаны порцікам з калонамі. Побач з ратушай размяшчалася нейкая старадаўняя драўляная пабудова ў гатычным стылі (ці не папярэдняя гэта ратуша?). У 19-м стагоддзі будынак ратушы служыў гаўптвахтай, а гатыч-

Мал. 25.

Мал. 26.

ная пабудова - пажарнікам адрынай. Абодва будынкi згарэлі падчас пажару 1891 года.

Кірмашовы пляц быў аддзелены ад вул. Віленскай некалькімі будынкамі, якія ўпрытык прымыкалі адзін да другога. У аднапавярховым абтынкаваным будынку (мал. 26) размяшчаліся шматлікія крамачкі, у тым ліку крама *Шалюбскіх*, а ў двухпавярховым цагляным будынку, які некалі належаў *Пясецкому* -- "*Старая Аптэка*" правізара *Франца Іванавіча Бергмана*.

Трохі далей па вуліцы знаходзілася аптэка братаў *Стукатараў*. Стукатары мелі дзве аптэкі, мелі таксама зубалечэбны кабінет, абодва не толькі лячылі зубы, але і рабілі для кліентаў зубныя пратэзы. У аднаго з братаў была адзіная дачка *Сонечка*. "*У яе была цудоўная добрая ўсмішка з ямачкамі не шчоках. Твар разумны, цяплівы. Няшчасце яе было відаць усім, хоць яна была аптымістычная, з добрым усмішлівым тварам. Абедзве яе ножкі былі ў нейкіх спружынах, і яна вельмі дрэнна, з дапамогай двух палак, перасоўвалася на іх, дакладней з цяжкасцю кльпала... Сонечку штورانку вазілі ў гімназію на джозжах*" (Долинский И. Память. Москва, 2000, с. 25-26).

Перакрыжаванне з вул. Школьнай, якую пераняла вул. Кірава, размяшчалася больш паўднёвей, чым у цяперашні час. За перакрываннем знаходзіўся гатэль "*Варшаўскі*". Насупраць праваслаўнага Свята-Міхайлаўскага сабора меліся невялікія праваслаўныя

Мал. 27.

могілкі. У канцы 19 стагоддзі тут у хаце *Крахельскіх* размяшчалася мужчынская прыхадская двухкласная навучальня, а яшчэ раней парафіяльная школа.

Дом ветэрынарнага лекара, нямецкага лютараніна Рэнэрта і цяпер упрыгожвае вуліцу (Савецкая, 23, мал. 27). Гэты простакутны ў плане, двухпавярховы, пад двухсхільным дахам будынак вылучаўся сваімі дэкаратыўнымі ўпрыгожваннямі на фасадзе і карнізам складанага арнаментальнага малюнка Дэкаратыўна апрацаваныя і тарцовыя трохкутныя шчыты. Узімку 1919 г. у будынку размяшчаліся штабы Сядлецкага палка і Заходняй дывізіі. У гады перабудовы гэты, прызнаны архітэктурным помнікам, будынак падвергся пераробцы: былі знесеныя балконы з фігурнай чыгуннай агароджай, і ў тарцавай частцы ўрэзаны дадатковы ўваход.

Далей на поўнач левы бок вуліцы займалі невялікія драўляныя хаты з ягаднікамі і фруктовымі садамі. Прыемным выключэннем у гэтым шэрагу быў аднапавярховы цагляны дом *купца Гурэвіча* класічнага стылю, які захаваўся і дагэтуль. П-падобны ў плане, з мансардавым дахам, з двума двухкалоннымі порцікамі на фасадзе (мал. 28). Цэнтральны ўваход фланкаваны пілястрамі, раней тут меўся двухкалонны

Мал. 28.

порцік з франтонам, высунуты ў пешаходную частку вуліцы. У тылавой частцы будынка тэраса з высокім паўкруглым ганкам, фланкаваная бакавымі крыламі.

За домам Гурэвіча ў пачатку стагоддзя размяшчаўся драўляны двухпавярховы дом з паддашковымі акенцамі і мансардай. Далей бачны два драўляныя домікі: за якімі ў вул. Віленскую ўваходзіла вуліца Крупаўская, на якой у 1903-04 гг. была пабудаваная бойня.

У працяг Віленскай за перакрываннем размясціліся праваслаўныя могілкі са Свята-Георгіеўскай драўлянай царквой, збудаванай у 1875 г.

*Валеры Сліўкін,
старшы навуковы супрацоўнік
Лідскага гістарычна-мастацкага музея,
кандыдат географічных навук.*

3 гісторыі лідскіх могілак

Зніклыя могілкі

Месцазнаходжанне першых сістэматычных пахаванняў у Лідзе невядома. Можна меркаваць, што першыя могілкі знаходзіліся каля першых храмаў.

Звычай пахавання ў храме ці каля яго з'явіўся ў Заходняй Еўропе ў 8 ст., калі падзел хрысціянскай царквы яшчэ не адбыўся, і звычай гэты застаўся характэрным, як у католікаў, так і ў праваслаўных.

Абсталяванне ж могілак за горадам было часткай плану гарадскіх пераўтварэнняў, пачатых у Рэчы Паспалітай яшчэ ў часы караля Станіслава Аугуста Панятоўскага. Па рашэнні камісіі паліцыі Рэчы Паспалітай у 1791 годзе могілкі ва ўсіх буйных гарадскіх цэнтрах краіны пераносіліся за горад.

Першым хрысціянскім храмам у горадзе, па-за замкам, быў драўляны Крыжаўзвіжанскі касцёл, які размяшчаўся на другі бок вуліцы і некалькі лявей ад сучаснага мураванага касцёла. Вакол яго маглі быць могілкі, якія зніклі пасля пабудовы новага касцёла.

Самыя старажытныя могілкі з вядомых размяшчаліся на Зарэччы (паміж сучаснымі вуліцамі Стралкоўскага і Калініна). Яны былі прыцаркоўныя, бо менавіта на гэтым месцы стаяла Прычыценская царква.

У адной з купчых 1630 г. указваецца месцазнаходжанне царквы: *“З Ліды на Дуброўню і Ліпнішкі, ідучы гэтай вуліцай па дарозе ... ад рынка і ад замка”*.^{*} Прычыценская царква таксама бачна і на плане канца XVIII стагоддзя. Жыхарка горада Я. Ярмонт успамінае: *“Наш дом знаходзіўся ніжэй вуліцы Вызвалення (цяпер Калініна), калісьці на гэтым месцы былі могілкі таму, што ў агародзе знаходзілі чалавечыя косці”*.^{**}

Могілкі каля Кармеліцкага кляштара на вуліцы Віленскай маглі з'явіцца ў канцы 17-га стагоддзя, калі быў пабудаваны касцёл Бязгрэшнага зацання Найсвяцейшай дэвы Марыі.

Кляштар быў ліквідаваны ў 1835 годзе і можна меркаваць, што пасля гэтага пахаванні там не праводзіліся.

Пацвержаннем існавання могілак пры Кармеліцкім кляштары, з'яўляецца той факт, што падчас будаўніцтва 8-ай школы (зараз Лідская музычная навучальня) у 1955 годзе, а таксама пры расшырэнні вуліцы Ленінскай у раёне музнавучальні на месцы кляштара была знойдзена вялікая колькасць чалавечых касцей.

Могілкі каля мураванага Крыжаўзвіжанскага касцёла з'явіліся ў пачатку 1770-х гадоў.

На гэтых могілках у 1794 годзе былі пахаваныя паўстанцы Тадэвуша Касцюшкі, якія загінулі пры абароне Ліды ад расейскіх войскаў. У метрычных актах Лідскага касцёла за 1794 г. быў запіс пра тое, што *“ўсе, забітыя падчас аблогі Ліды, пахаваныя каля касцельнай агароджы”*.^{***}

Існаванне гэтых могілак пацвярджаецца ўспамінамі Нікадзіма Сегеня, якія адносяцца да сярэдзіны XIX ст.: *“З правага боку вул. Віленскай, як раз насупраць гатэля стаіць парафіяльны касцёл, могілкі і фруктовы сад...”*^{****}

Прыкасцельныя пахаванні пацвярджаюцца і Інвентарным вопісам Лідскага рымска-каталіцкага касцёла і бенефіцый: *“Пад прызбюторыю мамсклеп, быўшыя ў ім цэлыя памерлых у 1846 г. пахаваны ў зямлю”*.

Каля паўночнай сцяны Фарнага касцёла знаходзіцца магіла ксяндза Роека (1908 -1996). На помніку чытаецца надпіс: *“Ks. Dziekan Stanislaw Kalasanty Royek kaplan z zakonu piarow ur. 16.XI.1908 zm. 06.X. 1996. Dlugoletni paterz Lidzkiej Fary, jej obronca, wierny syn sw. Jozefa Kalasancjusza. Milosnik bozego milosierdzia Matki Bozej i sluga wszystkich ludzi. Reguiescant in pace”*.

З сярэдзіны 19-га стагоддзя па 60-я гады 20-га стагоддзя ў раёне сучаснай вуліцы Фрунзе

Помнік на магіле ксендза Станіслава Каласанты Роека каля Лідскага фарнага касцёла.

* Szymbielowicz M. Dworyszcze i Trokiele // Ziemia Lidzka, № 3, 1939, s. 83.

** Е. Ярмонт. В тени замка Гедимины. Лида, 1995, с. 38.

*** Шимелевич М. Город Лида и Лидский замок. // Виленский календарь. Вильно. 1906, С. 51.

**** Нікадзім Сегень // Лідскі летапісец, № 12, 2001, с. 17.

знаходзіліся яўрэйскія могілкі.

На плане горада Ліды 1842 г. могілкі ўжо ёсць і займаюць тэрыторыю плошчай каля двух гектараў. На гэтым жа плане паказана праектаванае новае месца для пахавання яўрэяў.*

На яўрэйскіх могілках пераважалі пахавальныя абеліскі рознай вышыні. Сустрэкаліся там таксама і наземныя ўсыпальніцы, пабудаваныя з цэглы з трохвугольным дахам і ўманціраванымі плітамі з эпітафіяй. Пахаванні размяшчаліся ўпрытык адно да другога.**

Аб апошнім прыстанішчы яўрэяў Ліды пасля Вялікай Айчыннай вайны ўспамінае Бруна Маркоўскі: *“З левага боку вул. Савецкай, уніз да ракі, былі яўрэйскія могілкі, яны нібыта спускаліся да рэчкі. Пасярод могілак расло адзінокае дрэва. Частка надмагільных камянёў была перавернута, не выключна, што гітлераўцы далі загад раскапаць магілы і павыдзіраць у нябожчыкаў золата.”**** У цяперашні час на тэрыторыі могілак пабудаваны жылыя дамы, могілкі сталі часткай водасховішча.

Надмагільны камень з яўрэйскіх могілак.

Вадасховішча і жылыя дамы на касцях арганізатараў лідскіх заводаў, фабрык, крамаў: Пупко, Папірмайстра, Лютовіча, Шапіры, Рыбацкага, аптэкара Левінсона, рабіна Райнеса.

І сёння, ідучы па вуліцы Свярдлова, тратуар якой вымашчаны каменнем, можна убачыць

Так выглядалі яўрэйскія могілкі ў Лідзе.

* ЛИХМ. История города Лиды. Ф. 1, д. 4.

** Ciechanowicz Lech. O Lidzie po niemiecku // Ziemia Lidzka. № 37, 1999 . s. 6.

*** Бруно Морковский. Под лрямым углом. Восточный издательский дом. Донецк - 2002 с. 172-178.

*19 снежня 2004 года ў Лідзе на месцы былых
яўрэйскіх могілак адкрыты памятны знак.*

асколкі надмагілляў з надпісамі на іўрыце.

Два камяні з яўрэйскіх могілак у жніўні 2003 года былі ўстаноўлены каля помніка на месцы расстрэлу лідскіх і віленскіх яўрэяў у раёне Паўночнага гарадка.

Праваслаўныя могілкі месціліся насупраць сабора Міхаіла-Архангела па вул. Савецкай. Аб іх існаванні сведчаць два фотаздымкі Свята-Міхайлаўскага сабора пачатку 20-га стагоддзя,

Могілкі па вул. Віленскай насупраць Свята-Міхайлаўскага сабора. Рэпрадукцыя паштоўкі з калекцыі В. Целеша.

на якіх бачны помнікі з праваслаўнымі крыжамі.

На фотаздымках таксама можна ўбачыць, што месца для пахавання абнесена драўляным плотам з варотамі, якія вядуць да помнікаў. Цікава, што да цяперашняга часу ніхто нічога не ведае пра гэтыя могілкі, і не знайшліся яшчэ дакументы, дзе б яны былі згаданы.

Могілкі насупраць сабора Міхаіла-Архангела з'явіліся ў другой палове 19 - га стагоддзя.

Да сярэдзіны 60-х гадоў 20-га стагоддзя ў Лідзе па вул. Чырвонаармейскай (раней паміж вул. Казармавай і ксяндза Скарупкі) знаходзіліся **вайсковыя могілкі**. Заснавалі іх у 1915 г. падчас Першай Сусветнай вайны немцы. Роўнымі радамі пад ранжыр былі пахаваны салдаты, справа ад уваходу - нямецкія, аўстрыйскія і чэшскія, злева - расійскія з надпісамі "Невядомы салдат расійскай арміі" ці проста "Невядомы".*

Могілкі былі агарожаны невысокай мураванай сценкай і падтрымліваліся ў парадку. У сярэдзіне 20-х гадоў драўляныя крыжы былі заменены на квадратныя цэментныя пліты з імёнамі і прозвішчамі загінуўшых і датай іх смерці. У глыбіні могілак, насупраць уваходу, немцамі быў устаноўлены высокі абеліск у вы-

*Фігура рымскага легіянера на
колішніх вайсковых могілках у
Паўночным гарадку.*

глядзе 4-граннай піраміды з груба абчасаных камянёў. У аснове абеліска ляжаў адліты з чугуну паранены рымскі легіянер з надпісам на аснове піраміды "**FUR DAS FATERLAND**". У 1919-1920 гг. на гэтых жа могілках былі пахаваны салдаты польскай арміі: Сувальскага пяхотнага палка, 4-га і 11-га ўланскіх палкоў (1919) г., 1-й дывізіі легіёнаў (1920). На могілках былі пастаўлены цэментныя крыжы з надпісамі: "**Невядомы салдат Вялікай Польшчы**" без даты нара-

* Sniezka A. Cmentarz wojenny w Lidzie // Ziemia Lidzka, № 8, 1936, s. 7.

Капліца на колішніх вайсковых могілках у Паўночным гарадку.

У 1923-1924 г. была пабудавана невялікая капліца. 25 траўня 1924 г. у прысутнасці Прэзідэнта Польшчы Станіслава Вайцяхоўскага ў фундамент пад пастаментам, дзе стаяў бронзавы арол і ляжаў паранены рымскі легіянер быў закладзены спіс воінаў 77-га пяхотнага палка, загінуўшых пад Лідай. У спісе прозвішчы 12 афіцэраў: капітана Аляксандра Хацэя, паручнікаў Мар'яна Ласковіча, Цэзары Халецкага, 7 падпаручнікаў, 2 харунжых і 174 жаўнераў дзесяці пяхотных, трох кулямётных, штабной і тэхнічнай ротаў.*

У 30-я гады на гэтых жа могілках у асобнай агароджанай зоне хавалі памерлых жаўнераў 77-га пяхотнага палка і цывільных асобаў, якія жылі ў Казармах. У 1939-1941 гг. на могілках былі пахаваны некалькі салдатаў Чырвонай Арміі. У 1941-1944 гг. могілкі былі месцам пахаванняў нямецкіх салдатаў, загінуўшых пад Лідай і памерлых у шпіталях.**

У сярэдзіне 60-х гадоў пры будаўніцтве 6-ай школы вайсковыя могілкі былі ліквідаваныя.

Могілкі нямецкіх ваеннапалонных на тэрыторыі сённяшняга Лідскага малочна-кансервавага камбіната ўзніклі прыкладна ў 1945 годзе. У гэты час тут было размешчана Лагернае аддзяленне № 6 лагера № 281, база якога знаходзілася ў Ваўкавыску. Лагернае аддзяленне № 6 у Лідзе было разлічана на 600 чалавек. Па стану на 1 студзеня 1946 года тут знаходзіўся 271 палонны. Палонныя працавалі на аднаўленні Лідскага чыгуначнага дэпо, будоўлі вакзала, воданепарнай вежы. Смертнасць ў лагерах была даволі высокай. Так

джэння і смерці. У адным з вуглоў могілак стаяў адзінокі цэментны крыж з надпісам: **“Невядомы салдат бальшавіцкай арміі”**.

У 1923-1924 г. была пабудавана невялікая капліца. 25 траўня 1924 г. у прысутнасці Прэзідэнта Польшчы Станіслава Вайцяхоўскага ў фунда-

у цэлым па Ваўкавыскім лагера № 281 у снежні 1945 г. памерла 43 чалавекі, у студзені 1946 - 60, у лютым 1946 - 37. Колькі чалавек памерла ў Лідскім лагерам аддзяленні, дакладна сказаць пакуль немагчыма. Вядома, што яны былі пахаваныя ў 5 магілах. Былі магілы індывідуальныя ці групавыя, не вызначана. Могілкі былі ліквідаваны ў шэрагу іншых у 1952 (1953) годзе.***

Закрытыя могілкі

Могілкі па вул. Энгельса з'явіліся ў 1797 г. на землях Вісмантаў па волі царскіх уладаў, якія загадалі закрыць па санітарных прычынах ранейшыя прыкасцельныя могілкі і размясціць новыя за межамі горада.

Могілкі знаходзяцца ў паўднёвай частцы горада. Яны маюць форму няправільнага шматкутніка, абмежаванага вуліцамі: з поўначы Радзюка і Клімко, з поўдня Папова, з усходу Энгельса, з захаду Розы Люксембург.

У 1805 г. пробашчам і дэканам лідскім ксяндзам Вінцэнтам Нарбутам у цэнтры могілак пабудавана драўляная капліца Святой Барбары (заступніцы лёгкай смерці). Абраз Святой Барбары знаходзіўся тады ў галоўным алтары капліцы.***

Сучасны абраз Святой Барбары ў галоўным алтары капліцы

Ад цэнтральнага ўваходу да капліцы вядзе мошчаная плітамі алея. За капліцай яна дзеліцца на дзве часткі. Дадатковыя дарожкі, якія дзялілі могілкі на квадраты ў цяперашні час пакрыты зараслямі кустарнікаў і травой.

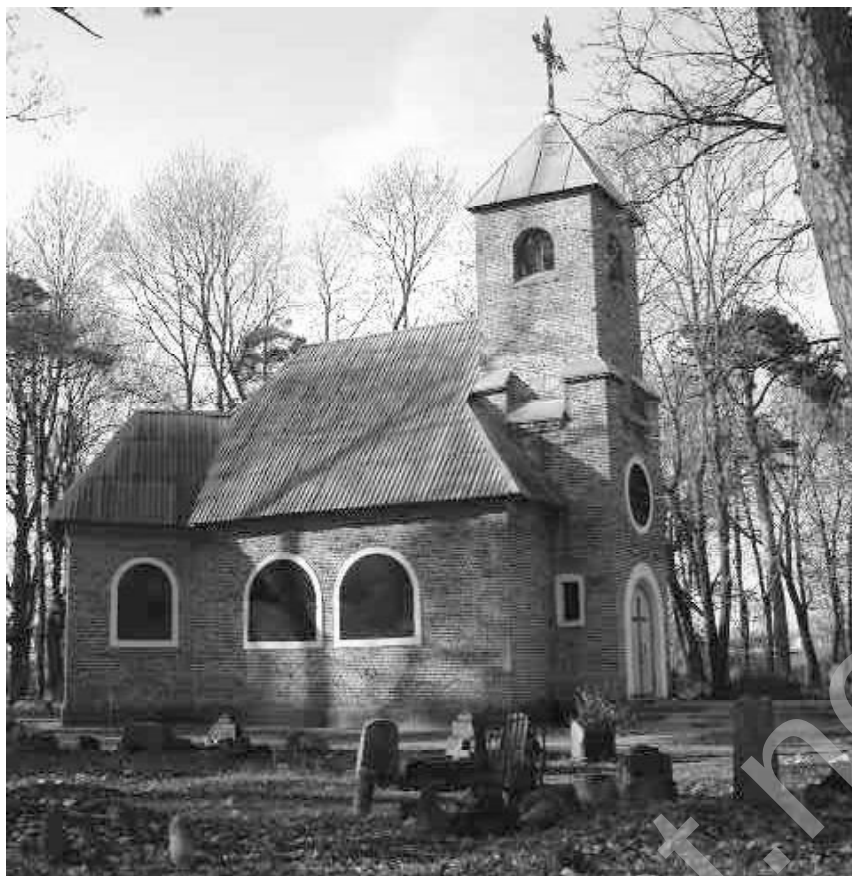
Некаторы час — пасля касацыі кармелітаў, лістападаўскага паўстання 1830 г. і пажару касцёла піяраў у 1842 г. могілкавая капліца выконвала функцыі звычайнага касцёла, тут праводзіліся службы. У 1905 г. драўляная капліца

* Лідскі гістарычна-мастацкі музей. КП 9890. Спісок солдат, захароненых на военном кладбище.

** Kuwalek Robert. Nieistniejący smiertelny wojkowy w Lidzie. // Ziemia Lidzka. № 15, 1994. s. 6.

*** А.В. Шварков. Архипелаг ГУПВИ на территории Беларуси. 1944 - 1951. Минск. ТЕСЕЙ. 2003.

**** Сліўкін Валеры. Хрысціянства на Лідчыне.// Лідскі летапісец № 12, 2001, с. 7.

Капліца Святой Барбары. Сучасны выгляд.

згарэла. Цяперашняя цагляная капліца пабудавана ў 1930 г., дзякуючы старанням ксяндза Іпаліта Баярунца, пробашча і дэкана лідскага.

У пачатку 19-га стагоддзя пры капліцы мелася званіца. На двух слупах віселі два званы, адзін вагой 16 кг, другі 2 кг. У 1885 г. на сродкі Стэфана Будкевіча, маршалка шляхты Лідскага павету, пабудавана акуратная, абшытая і пакрытая гонтай (дранкай) званіца.

У 1845 г. піяр ксёндз Юзафат Вайшвіла на сродкі вернікаў пабудоваў на могілках драўляны шпіталь, у якім у 1856 г. знаходзіліся 12 калекаў і жабракоў.

Дзякуючы старанням Клары Якавіцкай, на грамадскія грошы, да сярэдзіны 19 стагоддзя могілкі былі абгарожаны.*

Да 1865 г. могілкі былі гарадскімі, на іх хавалі праваслаўных, католікаў і евангелістаў.

У міжваенны час яшчэ захоўваўся надмагільны помнік евангелісту, уладальніку Дакудава харунжаму лідскага павету Ксаверыю Эстку (1787-1855), выкананы віленскім камянячом Вержбоўскім. На помніку была выразана кніга з надпісам: «*Браты! Тут пахаваны вашы бліжні, co sie staral o lze dla swego grobu*».

Непадалёк размяшчалася магіла лютараніна падпалкоўніка Фрэдэрыка Неймана (1813-1869).**

Да сёняшняга часу захаваўся за капліцай вялікі надмагільны камень з рускім тэк-

Помнік на магіле Фрэдэрыка Неймана

стам, пад якім пахаваны евангеліст барон Эрнэст Мядэм (-1846), сын графа Аляксандра Іванавіча Мядэма, рускага пасланніка ў Персію і Бразілію. Камень устанавілі калегі памерлага - афіцэры Галіцкага егерскага палка.

Помнік на магіле барона Эрнэста Мядэма

Маецца таксама некалькі праваслаўных надмагілляў: Пятра Масіны (1850), Якава Масіны (1860), калезскага асэсара Канстанціна Кучын-

* Kuwalek Robert. Rzymskokatolicki cmentarz przy ul. Grazyń. // Ziemia Lidzka. № 18-19, 1996. s. 6.

** Там жа, s. 4.

*Пліта на магіле калезскага
асэсара Канстанціна
Кучынскага (пам. 17.09.1845)
з надпісам на рускай мове.*

Магілы Зарэцкіх

скага (1845) з эпітафіямі на рускай мове.

Але ў цэлым пераважаюць надмагільныя пліты католікаў. На могілках пахаваны заслужаныя абывацелі горада і павету, а таксама заможнейшая шляхта з наваколля Ліды.

Пры капліцы размяшчалася гранітная пліта Юзафа Грабоўскага - лідскага лекара, які памёр у 1849 г. Быў ён віленскім масонам, членам патрыятычнай ложы «Старанны Ліцьвін».

Да сёняшняга дня захаваліся тры вялікія надмагіллі сям'і Зарэцкіх: генерал-лейтэнанта інжынернага корпуса Юзафа Зарэцкага сына Войцаха (19.12.1800-21.01.1869) герба Варня, памерлага ў Пецярбурзе, яго жонкі - немкі па паходжанні - Ганны Зарэцкай фон Грэвеніц (1.07.1807-1.11.1891), іх сына Мікалая Юзафа Зарэцкага (11.11.1843-12.01.1883), яго жонкі Марыі і дачкі Ганны (-1900).

На могілках пахаваны ўладальнікі маёнткаў з усяго павету: Мялюзіна, Качанава, Косаўшчыны, Курасоўшчыны, Перапечыцы, Чэхаў-

цаў, Скаўронішак, Трацякоўцаў: прэзідэнт Лідскага суда Станіслаў Адамовіч (1780-1838), прэзідэнт гарадскога суда Лідскага павету Фелікс Адамовіч (1783-1876), павятовы суддзя Гаспар Адамовіч (1794-1856), павятовы маршалак Стэфан Буткевіч, яго жонка Эмілія з Адамовічаў Буткевіч (1813-1879), капітан польскага войска Ян Тукала (1803-1867); сям'я Рылаў: дворскі дарадца Ксаверы Рылаў (? -2.2.1836), яго сын - карнет гусарскага палка Нідэрландскага караля Канстанцін (1825 -3.08.1847), яго дачка Альберціна з Рылаў Садоўская (-17.5. 1867), яе муж, дзяржаўны дарадца і кавалер Рафал Садоўскі (1811-8.08. 1869) , тут жа пахавана яго першая жонка, уладальніца маёнтка Баяршчына Максімілія з Даўгялаў Садоўская (1828-13.11.1845) з абшырнай эпітафіяй і двое яе дзяцей Людвіка і Яна; Ян Садоўскі (-1905) і яго жонка з Квятоўскіх Садоўская, іх сын Ян-Рафал; былы суддзя Лідскага павету Казімір Банькоўскі (-1876), Пётр Жаба і яго дачка Памела Нарбут, Ян Калясінскі (-27.06.1874) і яго жонка Антаніна (-13.03.1863).

Асаблівыя магілы мела сям'я Крахельскіх: Юзаф Крахельскі, лідскі скарбнік, Ружа з Туравічаў Крахельская (-19.05.1837), Нарцыс Крахельскі (14.10.1829-11.12.1890). На надмагіллі Теафіліі Крахельскай (-20.02.1881) абшырная эпітафія. Тут жа Раймунд Гужэ (-1896) павятовы ўрач, Эмілія з Шостак Лаўданская (-1893) - жонка спраўніка Лідскага павету, Марцін Галаўня (-1888), бургамістр Ліды Ян Стасевіч (-1901), Ганна з Малашкевічаў Яцкевіч (пам. 1840) - жонка бургамістра, Іаанна з Ліпінскіх Зэдлер (-1871)-жонка аптэкара, сям'я Андрушкевіча - таксама лідскага бургамістра, чыгуначны бургамістр Лявон Стабінскі.

У сціпрых магілах пад сціплым надмагіллямі пахаваны навакольныя сяляне з сямей: Болтуцаў, Сегеняў, Хрулёў, Падгайных, Тоўгі-

Разрабаваная і занябная ўсыпальніца

ных, Хутных, Капачэляў, Стрыбунцаў, Бунькоў, Ёдкаў, Запаснікаў, Клышэйкаў, Латушкаў, Саладухаў, Хадыкаў, Буракоў, Пуйдакаў, Белавусаў, Чарнавусаў, Вастравухаў, Драцякоў, Семакоў і інш.

Першыя надмагільныя камяні дастаўляліся з каменачосных майстэрняў Вільні. Каля 1880 г. у горадзе з'явілася уласная майстэрня Баляслава Хруля, якая існавала да 1941 г. і размяшчалася на вул. Сувальскай. Пасля смерці Баляслава майстэрня кіравала яго жонка Анэля з Малейскіх Хруль. Некаторыя надмагілі з майстэрні ў мястэчку Паддубна, якая належала Воўк-Карчэўскаму*.

У 1886 г. жыхарка горада Ласковіч пабудавала вароты з 4-х каменных слупоў з драўлянымі створкамі.

У тым жа 1886

*Помнік на магіле
Караля Запасніка*

Помнік тыпу "Дубок"

Фрагмент старой часткі плоці

г. Ласковіч стала заснавальніцай новага шпіталь за агароджай могілак. Функцыяваў гэты прытулак да 1939 г.

Мураваная агароджа вакол могілак будавалася на працягу 1900-1903 гг. На табліцы каля уваходу маецца надпіс: *"Агарожана ў 1903 г. за кошт парафіян, стараннямі ксяндза дэкана Юзафа Сінкевіча, М. Пацэвіча, Ю. Падгайнага, каменем Стэфана Макрэцкага, за якіх "Здравась Марыя!"*.

Адзін з самых цікавых камянёў знаходзіўся да вайны на магіле Станіслава Хагемейера (-1930). У Варшаве быў выраблены помнік аднаму з самых багатых лідзян - Аляксандру Ёдку (1858 - 17.12.1933) з выявай барэльефа памерлага.

*Сямейны помнік
Болтуцяў*

Вайсковы квартал каталіцкіх могілак.

На могілках існуе асобная вайсковая частка. Выдзяленне яе з агульнай плошчы могілак адносіцца да перыяду Першай сусветнай вайны. Тут пачалі хаваць салдат-католікаў Расейскага войска. Магілы іх не захаваліся. На магілах былі салідныя драўляныя крыжы з надпісамі: *"Браніслаў Плюціцкі з Санітарага Беластоцкага шпіталь, Фадзей Пянткоўскі з 40-й артылерыйскай брыгады, Юзаф Зіневіч з 400 Менскага палка"*.

Каля іх загінуўшыя ў 1919-1920 гг., сярод іх удзельнік самаабароны Лідскай зямлі Віктар Шкоп (1900-16.01.1919), які загінуў пад Лябёдкай, афіцэры і жаўнеры, загінуўшыя ў баях за Ліду ў красавіку 1919 г. і 28 верасня 1920 г., у тым ліку Генрык Жылінскі (- 16.04.1919) - паручнік 1-га Сувальскага палка стральцоў**.

Сярод магіл 1920 г. -- надмагілі Юзафа Гундэрмана, паручніка Севярына Шыманяка, паручніка Фелікса Асейнага, паручніка Юзафа Кямпінскага, паручніка М. Шчалкоўскага, паручніка Феліцыяна Радкевіча, вахмістра Францішка Марчыка, а таксама 16 іншых падфіцэраў і шарагоўцаў. У 1924 г. сюды былі перанесены цэлы 40 чалавек з Даліны Смерці. Іх магіла знаходзілася непасрэдна перад помнікамі

* Kwaterna wojskowa parafialnego cmentarza w Lidzie// Ziemia Lidzka. № 29, 1998.

** Там жа.

Цэнтральны абеліск з адноўленай скульптурай на вайсковым квартале Лідскіх парафіяльных могілак.

лётчыкам. Была табліца: «40 неведомых па прозвішчах палякаў, закладнікаў з Беластока, Гародні і Ваўкавыска, растрэляных бальшавікамі ў жніўні-верасні 1920 г.». Цяпер ад магілы няма і следу.

Захаваліся магілы загінуўшых лётчыкаў 5-га лётнага палка: паручніка Аляксандра Ціхоцкага, сяржантаў-пілотаў - Баляслава Паўляка, Часлава Чарнецкага і Паўла Стэнцла. Былі і магілы загінуўшых у 1922 г. лідскіх паліцыянтаў Яна Вільканца, Юліяна Каўняровіча. Там жа быў пахаваны падкамісар паліцыі Уладзімір Біюк (-1928) і Юзаф Олесь, трагічна загінуўшы ў 1935 г.

Адразу пасля вайны савецкія ўлады ўзялі курс на закрыццё каталіцкіх могілак па вул. Энгельса. 16 снежня 1960 года Выканкам Лідскага гарадскога савета дэпутатаў працоўных прыняў рашэнне № 412.

Магіла Часлава Чарнецкага на Лідскіх парафіяльных могілках.

“Исполнительный комитет Лидского городского совета депутатов трудящихся

Решение № 412

От 16 декабря 1960 г.

г. Лида

О закрытии существующих кладбищ и об открытии нового кладбища

В связи с невозможностью дальнейшего захоронения на существующих кладбищах по ул. Советской и ул. Энгельса из-за отсутствия мест для захоронения и готовностью нового кладбища по ул. Варшавской, исполком Лидского городского Совета депутатов трудящихся решает:

- 1. Закрыть существующие кладбища по ул. Советской и улице им. Энгельса с запрещением на них захоронений с 1 января 1961 г.*
- 2. Разрешить захоронения на новом кладбище по ул. Варшавской с 1 января 1961 г.*
- 3. Коммунальному отделу обеспечить порядок захоронения на новом кладбище согласно законоположения.*
- 4. Контроль за выполнением настоящего решения возложить на коммунальный отдел.*

Председатель исполкома

Лид. Гор. Сов. Депут. Труд. – И. Ушацкий.

Секретарь исполкома

Лид. Гор. Сов. Деп. Труд. – В. Утлик.”

У 70-х гадах савецкія ўлады прынялі рашэнні аб ліквідацыі каталіцкіх могілак і арганізацыі на іх тэрыторыі парка. Многія жыхары перанеслі парэшткі сваіх сваякоў на могілкі па вул. Варшаўскай.

16 сакавіка 1983 года было прынята рашэнне № 215 Лідскага гарвыканкаму.

Исполнительный комитет Лидского городского Совета народных депутатов

Р Е Ш Е Н И Е

От 16.06.83 г. № 215

г. Лида

О ликвидации городских кладбищ по ул. Советской и ул. Энгельса

Кладбища по ул. Советской и ул. Энгельса решениями исполкома закрыты в 1960 и в 1965 годах. Последиде захоронения на кладбищах производились более 20 лет тому назад. В связи с тем, что родственниками умерших не поддерживается санитарный порядок на данных кладбищах и на основании правил закрытия и ликвидации кладбищ и заключения санитарно-эпидемиологической службы, исполнительный комитет Лидского городского Совета народных депутатов

РЕШИЛ:

1. Кладбище по ул. Советской ликвидировать полностью. Кладбище по ул. Энгельса ликвидировать полностью.

2. Службе гражданского обслуживания Лидского городского производственного объединения жилищно-коммунального хозяйства ликвидацию кладбищ по ул. Советской и ул. Энгельса произвести согласно правил закрытия и ликвидации кладбищ. До 1 июля 1983 г. дать объявление в газету "Уперад" о ликвидации данных кладбищ.

Председатель исполкома – В. Азаренко.
Секретарь исполкома Р. Донесенко."

Працэс ліквідацыі каталіцкіх могілак, аднак, зацягнуўся. Большасць пахаванняў не было каму пераносіць на новыя могілкі, сваякоў або не засталася, або яны жылі за мяжой. Тым не менш усё ішло да таго, што могілкі будуць пушчаны пад бульдозер. Апошнім рубяжом стала магіла ўдзельніцы паўстання 1863 года Валерыі Цехановіч, якую пусціць пад бульдозер у 80-я гады без сур'ёзнага канфлікту з грамадскасцю было ўжо немагчыма. Было прынята рашэнне аб перазахаванні Валерыі Цехановіч. Быў прызначаны дзень, але за некалькі гадзін да эксгумацыі Лідскі гарвыканкам прыпыніў праект ліквідацыі могілак.

У сярэдзіне 90-х гадоў была рэстаўравана капліца Святой Барбары і вайсковы квартал, устаноўлены новыя вароты. У пачатку 2000-х гадоў на могілках праведзена генеральная прыборка, высечаны кустарнік, падняты і абчышчаны некаторыя з надмагілляў, папраўлены плот з боку вул. Энгельса.

Праваслаўныя могілкі на вуліцы Савецкай былі арганізаваны ў другой палове 19-га стагоддзя, на паўночнай ускраіне горада.

Сёння могілкі маюць простакутную форму выцягнутую з поўдня на поўнач. Да могілкавай царквы вядуць дзве алеі перпендыкулярныя адна да другой. За царквой вузкія паралельныя дарожкі дзеляць могілкі на тры часткі.

Магіла ўдзельніцы паўстання 1863 г. Валерыі Цехановіч, якая ўратавала каталіцкія могілкі.

Праваслаўныя могілкі з заходняга боку, ад вуліцы Фабрычнай, абгарожаны высокім плотам, з усходняга аддзелена ад цеплавой электрастанцыі бетоннымі плітамі, з паўночнага боку да могілак прымыкае тэрыторыя завода электравырабаў, з заходняга боку праходзіць вуліца Савецкая.

У 1875 годзе на тэрыторыі могілак была пабудавана і асвечана Свята-Георгіеўская драўляная царква. Першалачаткова драўляную царкву вячалі 2 шатровыя купалы. Унутраныя сцены і зводы не мелі роспісаў. Іканастанс двух-ярусны, у першым ярусе - шэсць абразоў, у другім - чатыры. Святы прыстол асвечаны ў імя Святога Вялікапакутніка і Пераможца Георгія. Антымінс, які захоўваецца пры царкве, выдадзены Мітрапалітам Менскім і Беларускай Піццрымам.

Свята-Георгіеўская царква. Здымак 2005 г.

У цяперашні час завершана будаўніцтва цаглянай царквы, якая атачыла старую драўляную.

Найстарэйшае надмагілле ўстанавіць не ўдалося, многія пліты разбітыя.

У розныя часы на могілках знаходзілі свой вечны спачын, як звычайныя лідскія грамадзяне, так і знакамітых людзі нашага горада, з якімі звязана яго гісторыя. Каля сцен царквы пакояцца парэшткі Навіцкай Марыі Канстанцінаўны, у дзявоцтве Снітко, якая з'яўляецца за-

Помнік Марыі Навіцкай

**Помнік на магіле святара
172-га пяхотнага
Лідскага палка
М. М. Красніцкага.
Пам. 11.11.1909 г.**

**Помнік на магіле святара
А. Амеляновіча.
Пам. 6.11.1904 г.**

Вайсковая частка.

На тэрыторыі праваслаўных могілак размешчаны тры манументы. Адзін - помнік воінам Савецкай Арміі, партызанам і партыйна-савецкаму актыву, загінуўшым у час вайны і пасляваенны перыяд ад рук бандытаў.

Другі - помнік на брацкай магіле, у якой пахаваны каля 40 падпольшчыкаў і партызанаў, якія былі расстраляны 25 чэрвеня і 3 ліпеня 1944 г. Сярод іх М.В. Валіцкая, А.Г., Г.П. Качан, А.А. Клімко, З.Ф. і Л.Ф. Кудачовы, М.К. Наказных і

снавальніцай Лідскай жаночай навучальні, пазней ператворанай у жаночую гімназію.

На могілках знаходзяцца пахаванні салдат 172-га пяхотнага палка, які ў пачатку 20-га стагоддзя быў раскватараваны ў Лідзе.

На царкоўным пагосце 8 пахаванняў святароў: Міхаіла Гамаліцкага, Антонія Амеляновіча, Мікалая Мікалаевіча Красніцкага, Аляксандра Пятровіча Казанскага, Валерыяна Грачыхі, Іосіфа Каяловіча, Міхаіла Галенкавіча.

На могілках у 30-я гады 20-га стагоддзя быў пахаваны Міністр унутраных спраў Беларускай Народнай Рэспублікі ва ўрадзе Вацлава Ластоўскага генерал ад інфантэрыі Цыпрыян Кандратовіч. У сярэдзіне 90-х гадоў свяці перанеслі парашткі генерала ў Воранава.

На могілках знайшоў свой апошні прытулак знакаміты лекар Рэнарт.

Тут жа пахаваны дзеячы беларускага нацыянальна-вызвольнага руху Беларусі Юліян Саковіч і Леанід Маракоў.

**Пліта на магіле генерала Цыпрыяна
Кандратовіча ў Воранава, перавезеная з Ліды.**

іншыя. У 1956 г. на магіле пастаўлены абеліск. 8.07.1994 г. адкрыты новы помнік, аўтарам якога з'яўляецца лідскі скульптар Вараб'еў В. М.

Трэці - помнік на брацкай магіле 12 чырвонаармейцаў, якія былі расстраляны гітлераўцамі на тэрыторыі канцлагера ў Паўночным гарадку.

Асаблівае месца займаюць пахаванні воінаў Чырвонай Арміі, якія загінулі у 1944-1950 гг. Гэта магілы 74 воінаў і 1 партызана. Сярод пахаваных - воіны 3-га гвардзейскага кавалерыйскага корпуса, якія вызвалялі горад у ліпені 1944 г., салдаты і афіцэры войск НКВС, загінуўшыя ў пасляваенныя гады. У 1967 г. устаноўлены надмагільныя пліты з імёнамі загінуўшых.

У 1960 годзе было прынята рашэнне аб закрыці для пахаванняў праваслаўных могілак па вул. Савецкай, у сувязі з адсутнасцю тэрыторыі, а ў 1983 г. выканаўчы камітэт Лідскага гарадскога Савета народных дэпутатаў прыняў рашэнне аб частковай ліквідацыі могілак на вул. Савецкай так, як родныя памерлых "не падтрымлівалі санітарны парадак". Але дзякуючы намаганням вернікаў і прыхаджан Свята-Георгіеўскай царквы гэтае рашэнне не было выканана.

На сёння могілкі афіцыйна закрытыя. На іх зрэдку прадаўжаюцца перазахаванні парэшткаў воінаў Чырвонай Арміі, якія перыядычна знаходзяць на тэрыторыі Лідскага раёна падчас розных работаў. На гэтых магілах ставяцца традыцыйныя чырвоныя абеліскі.

ПАРТЫЗАНСКІ АТРАД ІМЯ ВАРАШЫЛАВА

Партызанскі атрад імя Варашылава - адзін з першых партызанскіх атрадаў на Гарадзен-шчыне. Касцюком атрада паслужылі вайскоўцы Чырвонай Арміі, пакінутыя на акупаванай тэрыторыі ў першыя дні вайны.

Вайсковец Чырвонага Арміі **Макараў Пётр Кузьміч**, уцёкшы з нямецкага палону ад мяжы з Усходняй Прусіяй, жыў і працаваў у селяніна **Говара Ўладзіміра Пятровіча** на хутары Белы Згурок каля в. Масявічы. На бліжэйшых хутарах працавалі такія ж былыя вайскоўцы, мясцовае насельніцтва звала іх акружэнцамі. У в. Масявічы былі **Сцёпа і Федзя**, у в. Канюшаны - **Вася**. Нажаль, прозвішчы іх невядомыя. Мясцоваму насельніцтву яны былі вядомыя па імёнах і мянушках. Безумоўна, акружэнцы мелі зносіны паміж сабой, і ў кожнага з іх спела думку не толькі пра выратаванне ўласнага жыцця, але думалі і пра выратаванне Радзімы. Завязваліся сувязі з акружэнцамі іншых, больш аддаленых вёсак. Акупацыйны рэжым не выклікаў у іх асаблівых сімпатый. Макараў П.К., які перажыў нямецкі палон, працуе на гаспадара, але спадзяецца толькі на сябе, нават у хаце не начуе. На прапа-нову гаспадараў перайсці спаць у хату, адказваў: "Пільную намалочаны хлеб".

Макараў Пётр Кузьміч, 1939 г.

У 1941 годзе акружэнцы ніякіх дзеянняў супраць акупантаў не прадпрымалі, толькі выношвалі ідэю супраціву. Так, Макараў П.К. знаёміцца з **М.Радзешкім** - арга-нізатарам партызан-скай групы, і навед-вае яго ў в. Пудзіна (сястра Говара **Ў. П.** была замужам за сва-яком М.Радзешкага). Старэйшая дачка гаспадараў **Марыя** мімаволі ўцягваецца ў барацьбу - завяз-вае знаёмствы з палі-цыянтамі для збору звестак. Для гэтай ж мэты **Фёдар Быстрыцкі** - малады і пры-гожы хлопец з в. Ма-сявічы, заляцаецца да непрыгожай дачкі солтыса **Юзіка Вой-така**.

Макарава (Говар) **Марыя Ўладзіміраўна**.

І ў раёне ў цэ-лым у 1941 годзе ад-носна спакойна, хоць глеба для супраціву акупацыйнаму рэ-жыму рыхтуецца. Мясцовае насельніц-тва дапамагала ва-еннапалонным, уця-качам з горада. Так, па ўспамінах **Леані-да Шамрэя**, у першыя месяцы акупацыі яго бацька, **Шамрэй Іосіф** з в. Дубчаны, **Капля Аляксей** з в. Дудары і яшчэ 8 калгаснікаў былі арыштаваныя па даносе кулака **Шымуля Ціуса**

Говар **Уладзімір Пятровіч**

за тое, што дапамагалі акружэн-цам пераапрацаваць цывільную вопратку і хавацца. У хлявах Шамрэя з в. Дудары, **Каплуна** з в. Кульбакі былі выкапаныя ямы, зверху накрытыя дошкамі і саломай, у якіх хаваліся акружэнцы. У выпадку хваробы іх лячыў асаднік - лекар **Арділюўскі** з в. Малое Ольжава. Пад-трымлівалі сувязь з акружэнцамі **Лобан Міхась** з в. Дудары, **Бычак Ян** з в. Ольжава, **Капля Ўладзімір** з в. Куль-бакі. Такіх патрыётаў сярод мясцовага насе-льніцтва было нямно-га, але яны былі.

Становішча, у якім з'яўляліся пер-шыя парастакі

парты-занскага руху на Лід-чыне, было складаным. З аднаго боку - фашысцкі акупацый-ны рэжым з "пугай і пернікам", з другога - уся наша тэрыторыя была пакрытая канспіратыўнай сеткай польскага супраціву, які марыў аб воль-най Польшчы ў ме-жах да 1 верасня 1939 года.

У лютым-сакавіку 1942 года фашы-сты пачалі вывозіць у Нямеччыну маладое насельніцтва. Над акружэнцамі навесла пагроза быць вывезенымі ў Нямеччыну. У сакавіку 1942 года (яшчэ ляжаў снег) Макараў П.К. з трыма а к р у ж э н ц а м і, пабудаваў у хмызняку каля хутара Бель Згурок (ля в. Масявічы) будан, і будучыя партызаны "перайшлі на свой хлеб". Говар насіў ім хар-чаванне. Зброю даставалі з дапамогай мяс-цовага насельніцтва (у першыя дні вайны насель-ніцтва збірала

кінутую зброю, боепрыпасы і хавала ў лясках). **Косця Данейка** з в. Навасады падказаў, што ў 1939 годзе польскае войска пры адступленні ў ляску за в. Навасады закапала зброю. Партызаны зброю перанеслі ў будан. Пра гэтую зброю нейкім чынам прызнала група яўрэяў і зажадала завалодаць ёю. Макараў лёг спаць у будане, а **Сікорскі** і чэх **Вацлаў Найгабаўэр** (дэзертыраваў з нямецкага войска) стаялі на пасту. **Лёнька** (яўрэй з Дзятлава) поўз да будана, каб забіць Макарава П.К. і завалодаць зброяй. В. Найгабаўэр заўважыў гэта і забіў Лёньку-яўрэя.

Да траўня 1942 года партызан ужо было 10-11 чалавек. Паводле справаздач камандаван-ня атрада аб баявой і дыверсійнай дзейнасці, якія захоўваюцца ў фондах Нацыянальнага архіву Рэспублікі Беларусь (Ф. 587, 588, 590, 598) гэтая невялікая група пачала здзяйсняць дыверсіі ў тыле ворага. Яшчэ ў красавіку падпалілі 2 склады з бензінам на ст. Гутна. У траўні здзейснілі налёт на гміну і пастарунак у Беліцы (здабылі ручны кулямёт, 2500 штук патронаў, 12 тыс. рублёў), налёт на бензасховішча ў в. Тарнова (падарвалі 250 бочак бензіну). 20 і 30 траўня група здзейсніла дыверсіі на чыгунцы Кобрын-Баранавічы на ст. Таўле і на ўчастку

Шамрэй Леанід Іосіфавіч, здымак 1951 г.

Капля Аляксей Іосіфавіч

Беласток-Ваўкавыск. У чэрвені дзве дыверсіі на чыгунцы: на ўчастку Беласток-Ваўкавыск каля станцыі Грынкі разабрана чыгуначнае палатно, што прывяло да крушэння цягніка, а на ўчастку Кобрын-Баранавічы каля ст. Таўле - да крушэн-ня цягніка з тэхнікай.

Большасць дыверсій здзяйсняецца ў знач-ным аддаленні ад месца размяшчэння парты-занскай групы. Верагодна, байцы шкадавалі мясцовае насельніцтва і адводзілі ўдары акупа-цыйных улад, як ад мясцовага насельніцтва, так і ад сябе. Але ваяваць у тыле ворага і быць незаўважаным цяжка, тым больш, што ў акупа-цыйнага рэжыму меўся добра наладжаны карны механізм. У в. Масявічы солтысам быў Юзیک Войтак. За Макаравым П. К. ён даўно пачаў прыглядаць, не падабаўся яму гэты акружэнец. Ён бачыў у Макараве П. К. выдатныя баявыя здольнасці і падаслаў свайго стрыечнага брата **Сцяпана Ярашэвіча** атруціць Макарава, на шчасце, беспаспяхова.

Солтыс ведаў, што група знаходзіцца дзесьці непадалёк, але дзе - не ведаў. У адну з нядзель чэрвеня (на Сёмуху), узяўшы пачастунак партызанам, пайшоў шукаць. Знайшоў, але гутарка не завязалася. Юзیک, затаіўшы крыўду, выклікаў паліцыянтаў. Праз некалькі дзён вартавыя парадку досвіткам з'явіліся ў вёску, але да гэтага часу ў партызан ужо быў надзейны тыл з мясцовых жыхароў. Дзяўчынка **Саша Быстр-рыцкая** з в. Масявічы прыбегла на хутар паве-даміць аб прыбылых паліцыянтах. Загуляўшы даўдзіна з дачкой солтыса Федзя Быстрыцкі поўз (каб быць незаўважаным) на хутар па роснай траве, каб паведаміць пра аблаву. Гаспадыня пабудзіла малодшых дзяцей гнаць кароў (умоўны знак партызанам), а дачку Марыню паслала з гарачымі аладкамі, нібы для пастухоў, у в. Канюшаны папярэдзіць ваеннапалоннага Васю. Партызаны даведзіліся пра аблаву, але ў бой з паліцыянтамі не ўступілі, бо апошнія маглі спаліць хутар. Пасля гэтага партызаны памяншалі месца дыслакацыі - сыйшлі ў Фалькавіцкі лес.

Атрад папоўніўся за лік акружэнцаў, якія пайшлі ад сялян, уцёкшых з Ліды савецкіх ваеннапалонных і мясцовага насельніцтва.

Аднойчы адбыўся, можна сказаць анекда-тычны выпадак - ваеннапалонныя **М. Цімашэн-ка, М. Удавічэнка** і яшчэ некалькі акружэнцаў, а таксама маладзенькая дзеўчына **Людміла Кала-чова**, пасля **Цімашэн-ка**, прыбылі ў парты-занскі атрад ... на аўтамашыне. Успа-мінае Людміла Дзмі-траўна Цімашэнка: "Днём будучыя пар-тызаны ў г. Лідзе селі ў грузавы аўтамабіль з намерам з'ехаць у партызаны. Выяз-джаючы са стаянкі, кіроўца, верагодна, перанерваваўся, ма-шына ўрэзалася ў плот і завязла. Кі-роўца нярэвуецца, спрабуе выправіць становішча, але ў яго не атрымоўваецца. У гэты час на вуліцы праходзілі паліцыян-ты. Убачыўшы та-кую карціну, адзін з іх, відавочна старэйшы, закрычаў: "Што рот раззявілі? Дапамажы-це выцягнуць машыну-ну!" І ўсе пачалі нам дапамагаць. Машына ічасліва дабралася да прызначанага мес-ца..."

19 чэрвеня 8 партызан пад кіраўніцтвам

Макарава П.К. разграмілі гміну і пастарунак у Тарнове. У гэтым баі загінуў, паводле ўспамінаў Макаравай М.У., **Мікалай Паўтарак** - адзін з першых байцоў атрада. У ліпені дыверсія на ст. Свіслач - падрыў цягніка з жывой сілай (забіта 75 і паранена 40 нямецкіх салдат і афіцэраў). 2 жніўня падарвалі на гэтай ж станцыі цягнік з тэхнікай.

М. М. Удавічэнка

Улетку 1942 года ў баі недалёка ад вёскі Масявічы быў цяжка паранены Макараў П. К. Параненага камандзіра прынеслі да Говараў. Дачка гаспадара Марыя ў каморцы перавязвае параненага, малодшыя дзеці чысцяць аўтамац.

**Цімаішэнка (Калачова)
Людміла Дзмітраўна**

І ў гэты час усюдысны Юз'ік Войтак з п а л і ц ы н т а м і з'яўляецца на хутар, ды так і наровіць сунуць нос у каморку. Пра гэта ўспамінае М. У. Макарава: *"Зразумейшы, што Юзя з паліцыянтамі ў двары, кідаю параненага Макарава П. К., дамовіўшыся з партызанамі, што буду спяваць, калі паліцыянты захмялеюць, ператвараюся ў легкадумную дзяўчынку: кідаюся на шыю паліцыянтам, запрашаю іху хату, уключаю патэфон. Неўзабаве з'явіліся сподкі, чаркі... Праз некаторы час паліцыянты з Юзям выйшлі, а адзін застаўся. А ў гэты час параненага Макарава выносяць з каморкі, каб адвесці да лекара. Паліцыянт кінуў погляд на параненага Макарава і хутка адварнуўся, зрабіўшы выгляд, што нічога не бачыў (пасля вайны гэты паліцыянт (літовец) наведваўся да Говараў). Параненага Макарава адвезлі ў Фалькавічы да лекара, далечваўся ў в. Панямонцы. (4 асколкі ў лёгкіх, атрыманыя пры гэтым раненні, Макараў П.К. пранасіў усё жыццё, з ім і памёр)."*

Мясцовае насельніцтва, байцы атрада ратавалі камандзіра, а па ўспамінах Макаравай М.У., фашысты ў газетах прызначылі ганарар за галаву партызанскага камандзіра - 40 тыс. нямецкіх марак.

Усюдысны солтыс Юз'ік Войтак яшчэ шмат крыві вып'е ў Говараў і ў партызан. Быў такі выпадак. Моладзь в. Масявічы паехала ў Ліду атрымліваць пашпарты. З ім паехаў і Юз'ік Войтак, які ў гэбітскамісарыяце з усёй

моладзі вылучыў дзве ахвяры - сясцёр Марыю і Ганну Говар, паказаўшы на іх, як на нядобрадзейных. Дзяўчынак затрымалі. Партызаны, пра-знаўшы пра гэта, канфіскавалі ў солтыса дзвюх свіней, за якія і выкупілі дзяўчынак. (Пасля вайны солтыс Юз'ік Войтак будзе асуджаны на 10 гадоў за супрацоўніцтва з акупацыйнымі ўладамі).

Хто быў у ліку першых партызан атрада? У Нацыянальным архіве РБ спісу партызан 1942 года не выяўлена. Вось некаторыя прозвішчы з данясенняў аб баявой і дыверсійнай дзейнасці аддзела па стане на 1 жніўня 1942 года: **Бежанкоў, Белякоў М.М., Брычка, Бутоўскі Д., Дзмітрыеў Я. Д., Дабравольскі С. П., Думаў М., Гарадскі, Гаранаў, Граза, Зарэцкі, Іваноў, Каравасёў Л., Кірылаў У., Кірушын У., Каматоўскі, Качаргін А., Ласінянскі, Мазураў, Макараў П.К., Масленікаў, Меляшкоўскі, Найгабаўэр В., Паўленка, Паўлаў, Пятроў І., Пісьменны, Рыжков І., Сікорскі, Сарокін, Фатаў У., Цвяткоў С., Шалейскі.**

Ваеннапалонны Федзя, які парабкаваў у в. Масявічы, хоць і быў у ліку першых партызан, аказаўся выпадковым, партызанскае жыццё яго не вабіла, папрасіў сваю гаспадыню Кудлу, каб тая адвезла яго ў Ліду. (Пасля вайны Федзя апынуўся ў Польшчы, яго адшукалі органы КДБ і прывозілі да Макарава на апазнанне. Верагодна, за лядашчай душкай Фё-дара было шмат гра-хоў).

Па ўспамінах М. У. Макаравай, з лета 1942 года вялікую дапамогу атраду ака-зваў стрыечны плямяннік У. П. Говара **Кас-тусь Іванавіч Шут** з в. Супроўшчына. Да ва-йны ён атрымаў пра-фесію землеўпарадчыка, фашыстам патрэб-ныя былі такія адмыслоўцы і ён пайшоў на іх пра-цаваць, працаваў у гэбітскамісарыяце. Адноічы фашысты паслалі яго абмяраць зямлю ў в. Жучкі. Партызаны затрымалі яго, потым апазналі - ён прыходзіў на хутар да Говараў і быў знаёмы з Макаравым. Шут К. І. запэўніў партызан, што будзе ім дапамагаць. Праз яго пасля партызаны

Белякоў М.М., Трафімаў, Дабравольскі С. П.

атрымаюць карты, пашпарты і іншыя важныя звесткі. (Шут К. І., баючыся інтрыг КДБ, пасля вайны эміграваў у Польшчу). *"Я з бацькам ездзіла ў Ліду. У возе - схованка з картамі, звесткамі ад Косці Шута. Паліцыянты правяралі, але часцей прасілі шнапсу,*

бралі сала, яйкі. Часам, пакалупаюцца зверху...".

Да верасня 1942 года партызаны атрада дзейнічалі самастойна. 9 верасня 1942 года створаны Беларускі штаб партызанскага руху (БШПР) для аператыўнага кіраўніцтва партызанскім рухам. Паводле данясенняў (фонды 587, 588, 590 Нацыянальнага архіву РБ) атрад да верасня 1942 года імянуецца як партызанскі атрад Беларускай вобласці. Такая расплывістая назва

**Рыжкоў
Іван Гаўрылавіч**

дазваляе меркаваць, што партызанскі рух на Гарадзеншчыне толькі зараджаецца. У наро-дзе гэты атрад звалі "Пецькаў аддзел" - па імені камандзіра, а таксама "Лідскім", бо ён быў арганізаваны з ваеннапалонных, якія працавалі ў Лідзе, і жыхароў Лідскага раёна. Па ўспамінах партызана **Касмача І.М.**, партызаны паміж сабой, а таксама мясцовае насельніцтва такі працягвалі зваць свой атрад "Лідскім", але з верасня 1942 года паводле данясенняў у БШПР - гэта атрад імя К. Варашылава. Дарэчы, у БШПР вельмі любілі гэтае імя - мноства атрадаў і брыгад ваявалі пад гэтым імем. Камандзір атрада - Макараў Пётр Кузьміч, камісар - Белякоў Міка-лай Мікітавіч, начальнік штаба - Дабравольскі Сяргей Платонавіч.

У верасні 1942 года ў Лідскім і Шчучынскім раёнах немцы сабралі вялікую колькасць хлеба і жывёлы для адпраўкі ў Нямеччыну. Атрадам было рэквізавана 127 тыс. пудоў збожжа, 63 каровы, 23 кані, 26 свіняў.

2 верасня 1942 года 6 партызан пад кіраўніцтвам Макарава П. К. разагналі атрад бела-русаў, мабілізаваных у "Беларускую сама-ахову". Што ўяўляе сабой гэтае фармаванне?

Сустрэўшы супраціў акупацыйнаму рэжыму, фашысты паспрабавалі схіліць насельніцтва на свой бок, зрабіць бачнасць паляпшэння адносін мясцовага насельніцтва да акупацыйных уладаў. Яны пачалі фармаваць нацыянальныя адміністрацыйныя ўтварэнні, пры гэтым абпі-раліся на тыя пласты насельніцтва, якія заўсёды былі ў апазіцыі да Савецкай улады. У кастрычніку 1941 года была створаная "Беларуская нацыянальная самаабарона". Галоўная мэта-дапамагчы беларусам, пацярпелым ад ваенных дзеянняў, бальшавіцкага і польскага пераследу. Пры гэтай арганізацыі былі створаныя ўзброеныя аддзелы "Беларускай самааховы". Гэтыя фарма-ванні праіснавалі нядоўга, увосень 1941 года немцы страцілі да гэтай задумы цікавасць і замест самааховы стваралі беларускія паліцэйскія батальёны пад непасрэдным кіраўніцтвам нямец-кіх афіцэраў. Былі створаныя ўкраінскія, літоўскія, грузінскія, туркестанскія і інш.

фармаванні, якія выкарыстоўваліся для аховы камунікацый і барацьбы з партызанамі. У Лідзе быў украінскі карны атрад.

3 верасня 1942 года Макараў П.К. з групай партызан узяў у палон 2-х паліцыянтаў з вялікай здабычай - 22 тыс. патронаў, 1 кулямёт, 3 вінтоўкі, 100 гранат. Пазней, 14 лістапада партызаны сустрэліся з двума паліцыянтамі. Пры гэтым аднаго забілі, другога паранілі. 24 лістапада ў раёне Ліды знішчылі 2-х паліцыянтаў.

У верасні-кастрычніку 1942 года партызаны каля ст. Скрыбавападрываюць цягнік з амуніцыяй і цягнік з боепрыпасамі.

Паводле ўспамінаў М.У.Макаравай, уво-сень 1942 года камандант Беліцкага пастарунка Гулей адпомсціў партызанам за іх налёт на гміну і пастарунак у траўні - зрабіў пастку. Сустрэўся ў Макаравым П.К. з прапановай аб пераходзе паліцыянтаў пастарунка да партызанаў. У прызначаны дзень замест дружалюбнай сустрэчы завязаўся бой з узброенымі да зубоў паліцыянтамі. У гэтым баі загінуў **Толік** (рудавалосы). (Пасля вайны Гулей быў асуджаны за заўзятую службу гітлераўцам).

Надыходзячая зіма 1942-1943 года выму-сіла партызан шукаць надзейнаесховішча. Фалькавіцкі лес - невялікі, лёгкадаступны для карнікаў. Позняй восенню 1942 года атрад перабіраецца ў Ліпчанскую Пушчу, размешчаную на зліцці дзвюх паўнаводных рэк - Нёмана і Шчары. Шырокі густы і забалочаны лес Пушчы надзейна хаваў партызан аддзелу да вызвалення. Атрад размясціўся ў сярэдзіне Пушчы на сопцы, вакол якой было непразнае балота. Для выхаду на заданні былі пракладзеныя грэблі з дрэва. Пабудавалі зямлянкі, кухню, лазню, склады, шпіталь.

Успамінае Булат Б. А. - камандзір Ленін-скай партызанскай брыгады. *"У кастрычніку 1942 года гітлераўцы паспрабавалі стварыць апорны пункт у самым цэнтры нашай зоны. У вёску Руду Яварскую прыбыў 115 украінскіх паліцэйскіх батальён і некалькі дзесяткаў немцаў. Усяго ў залозе налічвалася больш за 200 салдатаў і афіцэраў. У ноч на 25 кастрычніка Арлянскі атрад і атрад імя Варашылава акружылі Руду Яварскую. За некалькі хвілін да ўзыходу сонца дала першы залп наша артылерыя: гаўбіца і дзве 45-мм гарматы. Але вораг быў нападзатова і адказаў даволі арганізаваным агнём. У гэты час па плане аперацыі на лінію варожых акупаў з лесу па дарозе Вялікая Воля - Руда Яварская павінен быў выйсці наш бранявік, пад прыкрыццём якога намаячалася агульная атака. Мы яго загадзя на конях (каб не заводзіць матор і не ствараць шуму) падцягнулі да ўскрайку лесу. Але калі бранявік рушыў сваім ходам, матор нечакана заглох. Прайшлі амаль паўгадзіны, пакуль удалося зноў завесці яго. А тым часам інтэнсіўнасць перастрэлкі на падступах да залогі нара-стала. Залёгшыя партызанскія ланцугі з неўярпеннем чакалі сігнала атакі. Нарэшце з'явіўся бранявік. Ён уварваўся ў размяшчэнне ворага і адкрыў пушачны і кулямётны*

агонь па акопах супраціўні-ка. У залозе пачалася паніка. Кідаючы акопы, паліцыянты і немцы пачалі ўцякаць. Іх перасле-давалі партызаны. Супраціўніка ад поўнага разгрому выратавала толькі незразумелае раішэнне камандзіра Арлянскага атрада, які адвёў сваіх людзей з занятага ўчастка і тым самым даў магчымасць рэшткам залогі вырвацца з кола акружэння. У гэтым баі вызначыўся Макараў П.К. Страты ворага склалі 50 забітых і 14 параненых". (У Прынёманскіх лясах. Успаміны партызан і падпольшчыкаў. Мн., 1975, стар. 130-131).

Партызанам не-абходныя былі меды-каменты. Іх здабывалі ў Бярозаўцы ў докта-ра **І. Брыля** і дастаў-лялі ў атрад **Т. Д. Кас-цякова**, якая жыла ў Бярозаўцы, і М. У. Макарава. Адночы Т. Д. Касцякова і М. У. Макарава з поў-ным камплектам лекаў пераходзілі мост цераз р. Нёман ля в. Агарод-нікі. Іх затрымалі палі-цэйскія. Невядома, чым б усё скончылася, калі б М. У. Макарава не пазнала аднаго з паліцыянтаў, які, узяўшы дзяўчат за рукі, правёў цераз мост. Часта М. У. Макарава мяняла сала на цукар, які дастаўлялі ў атрад параненым партызанам. Людміла Дзмі-траўна Цімашэнка здабывала лекі ў Лідзе ў доктара **Кальфа**. Адночы, прыхапіўшы меды-каменты, Л. Д. Цімашэнка ехала ў атрад на возе, на якіх ехалі і гітлераўцы. З адным з іх завязалася гутарка, гітлеравец дастаў з унутранай кішэні фатаграфію свайго сябра, які загінуў на нашай зямлі, і з шкадаваннем гаварыў, што ў сябра ў Нямецчыне ўдавой засталася маладая жонка і двое маленькіх дзяцей-сірот.

У снежні 1942 года ў аддзел уліваюцца мужныя байцы 21-га партызанска-дэсантнага аддзелу, які дзейнічаў ураёне Слоніма з 1941 года. Байцамі гэтага аддзелу пушчана пад адхон, разбіта і пашкоджана 10 цягнікоў супраціўніка, праведзена 6 падрываў чыгуначнага палатна, зладжана 4 засады на шашэйных дарогах, рэквізавана вялікая колькасць харчу.

У снежні 1942 года паводле данясенняў у БШПР на чыгунках праведзена 5 дыверсій.

1 снежня група партызан у складзе **Сям-лыгіна**, **Цімашэнка**, **Му-зафарова**, **Трыфанава**, **Олара**, **Качаргіна**, **Аў-чыннікава** пад кіраўніцтвам Бугоўскага здзейсніла ў в. Далекія падрыў чыгуначнага цягніка з афіцэрамі, якія адпраўляліся на фронт. У выніку крушэння за-біта 480 і паранена 50 нямецкіх афіцэраў. Рух па чыгунцы затрыманы на 62 гадзіны.

Пра гэты выбух успамінае Уладзімір Уладзіміравіч Янчэўскі, былы дырэктар Далёкай школы, зараз пенсіянер: "Авіабомбу партызаны прывезлі на санях пад вечар, везлі цераз усю вёску, самі партызаны ішлі пяшком. Мы, падшыванцы, мне тады

Касцякова
Тамара Дзмітраўна

было гадоў 15, суправаджалі іх. А ад крыжы яны нам казалі: "Ні кроку!". Бомбу залажылі направа ад пераезду ў бок Гародні, метраў за 100-200 - там паварот на Гародню. Самі партызаны сядзелі ў Шыша Паўлавіча і ў солтыса - замовілі вячэру. Вячэру не паспелі даесці. "Наш час скончыўся", - усталі і пайшлі. Ведалі, што на раскладу цягнік, які вазіў немцаў з адпачынку на Усходні фронт, ходзіць у 10. Цягнік ішоў з чырвонымі крыжамі - вязлі салдат і афіцэраў на фронт. Вагоны добрыя, месцаў на 80... Выбух велізарнай сілы страсянуў усю вёску. У Нічыпара Мішы і ў Шыша Юркі вокны насыталіся. Крыкі, стогны. Распалілі кастры. Два вагоны разляцеліся ў трэскі. Тыя, хто працаваў на каляях - расчышча-лі, вечарам прыйшлі ўсе ў крыві, гаварылі, што некаторыя з трупам неўга было ўзяць разарваныя папалам. Віктар Бачаноўскі ўкладваў трупы ў вагоны, на шыю быў у крыві, трупам наклалі два вагоны.

Як толькі развіднелася, фашысты акружылі вёску з усіх бакоў, солтысу загадалі расчысціць вуліцу ад снегу. У кожны двор зайшлі, хлявы расчынілі, сабак усіх перастралілі, шафы, кufры - усе параскрылі, але нічога не чапалі. Сагналі нас усіх на канец вёскі, гналі каго ў чым. Пастаўлены кулямёты, немцы ляжалі за

Аўчыннікаў
Георг Фёдаравіч

імі - рваліся секцы, інішья іх трымалі. Звязаліся па тэлефоне з гаўляй-тарам Куба, які загадаў старых і дзяцей адпусціць. Мужчын сагналі ў таварныя вагоны і павезлі ў Лідскую турму "Сыракомлю", дзе іх трымалі тыдні два."

Праз тыдзень, 8 снежня - крушэнне цягніка з тэхнікай у раёне в. Хадзюкі.

24 снежня 7 партызан аддзелу ім. Варашылава пад кіраўніцтвам **Думава М.** і 11 партызан Дукудаўскага партызанскага атрада (у будучым атрад "Іскра") правялі падрыў чыгуначнага цягніка з вугалем ля в. Кадолбы каля ст. Гаўя. Легіянеры Арміі Краёвай сцвярджаюць, што гэты падрыў праведзены імі. Гісторыя ведае нямала фактаў, калі па адным і тым ж падрыве ішло наверх некалькі данясенняў ад розных фармаванняў.

27 снежня, паводле данясення, 5 партызан атрада пад кіраўніцтвам Белякова М. М. падар-валі цягнік на перагоне Скрыбава-Ліда каля в. Хадзюкі. У выніку крушэння забіта 450 і пара-нена 90 фашысцкіх салдат і афіцэраў. Ці быў гэты падрыў, цяжка сказаць. Паводле распытвання мясцовага насельніцтва, ніхто не памятае пра другі магутны падрыў цягніка з жывой сілай. Прайшло ледзь больш трох тыдняў пасля жаклі-вага падрыву ў в. Далекія. Яшчэ не ўсе мужчыны, арыштаваныя за яго, вярнуліся з турмы. Калі б падрыў

каля Хадзюкоў быў, фашысты адразу б расстралілі іх. Тым больш, што паводле данясення нядаўна, 8 снежня, ля в. Хадзюкі падарваны цягнік з тэхнікай. А **Ядвіга Міхайлаўна Лобан**, якая жыла ў в. Дудары, сцвярджае, што моцны падрыў цягніка з асабовым складам ля в. Хадзюкі быў здзейснены 6 студзеня 1943 года легіянерамі Арміі Краёвай (пра будучы выбух з ёй падзяліўся яе кавалер - легіянер АК, ёй запомнілася дата - 6 студзеня, бо 5 студзеня 1943 года ў Лідскай турме быў расстралены яе бацька Лобан Міхась Пятровіч за сувязь з партызанамі (Капля А.), а 6 студзеня быў выбух). Калі выбух здзейснілі варашылаўцы - гонар і хвала ім.

29 снежня 1942 года - крушэнне цягніка на перагоне Ліда-Гаўя.

Паспяхова праведзены баявыя і дыверсійныя дзеянні нанеслі вялікую страту фашысцкаму войску, усё цяжэй ідзе забеспячэнне Ўсходняга фронту з-за разбурэнняў партызанамі чыгуначных шляхоў. У лістападзе-снежні 1942 года нямецкія рэгулярныя часткі блакуюць Ліпчан-скую Пушчу, разлічваючы на непрыстасаванасць партызан да зімовых умоваў. Успамінае камісар атрада Белякоў Мікалай Мікітавіч: *“... атрад прыкрываў падступы да Ліпчанскай пушчы з поўначы, у раёне вёскі Карытніца, дзейнічаючы галоўным чынам з засадаў. Атрад быў някеска ўзброены. Прыкладна на 100 чалавек мы мелі 1 станковы кулямёт, 8 аўтаматаў і некалькі дзясяткаў вінтовак, маглі наносіць адчувальную шкоду фашысцкім карнікам. Так, акапаўшыся на ўскраіне вёскі Зачэпічы, куды нам давялося адысці пад напорам пераважных сілаў ворага, мы агнём ва ўпор з даволі блізкай адлегласці літаральна скасілі значную частку калоны гітлераўцаў, якая рухалася ў нашым кірунку. Амаль цалкам была знішчана і група фашыстаў, якія паспрабавалі абысці рубеж, заняты атрадам з левага флангу. Масаваным агнём яе сустрэла рота Васіля Шуба-дзёрава. У гэтым баі фашысты толькі забітымі страцілі 78 салдатаў і афіцэраў.*

У далейшым, манеўруючы па Пушчы, атрад выйшаў да вёскі Руда Ліпчанская. Яна была ўжо занятая гітлераўцамі, на вуліцы стаялі аўтамашыны з салдатамі. Наші неспадзяваны агонь заспеў іх знянацку. Дзве аўтамашыны адразу ўспыхнулі. Аднак супраціўнік даволі хутка прывёў сябе ў парад і пачаў адказваць арганізаваным агнём. У нашым размяшчэнні пачалі разрывацца варожыя міны. Каля звязу фашыстаў рушыла ў абход справа, але сустрэўшы агонь нашага станковага кулямёта, адкацілі назад. Партызан Замоцін трапнай чаргой з ручнога кулямёта паразіў мінамётны разлік ворага. Тым не менш фашысты ўпарта лезлі наперад і ў цэнтры і з флангаў. Вызначыўся баец Вацлаў Найгабаўэр - забіў 4-х гітлераўцаў, якія паўзком спрабавалі прабрацца да нашага кулямётнага пункта, і не кінуў поля бою нават тады, калі быў паранены. Мужна змагліся і іншыя партызаны. Усё гэта дазволіла нам адбіць атакі супраціўніка і арганізавана адысці ў глыбіню Пушчы, а затым у ноч з 14 на 15 снежня 1942 года прарваць кола блакады... Атрад накіраваўся ў Лідскі раён, дзе правёў шэран паспяховых аперацый на

чыгуначных камунікацыях ворага. У канцы снежня 1942 года атрад зноў вярнуўся ў Ліпчан-скую пушчу.” (У прыёманскіх лясках. Успаміны партызан і падпольшчыкаў. “Беларусь”. Мн., 1975, стар. 311.)

Падчас гэтай аблавы ў Ліпчанскай Пушчы знішчаны амаль усе хутары з насельніцтвам. Нямецкі самалёт на працягу некалькіх дзён кідаў па адной бомбе на вёскі Сарокі, Орля, Вялікае Сяло. Знішчана шмат яўрэйскіх сем’яў, якія хаваліся ў Ліпчанскай Пушчы.

Згодна з данясеннем у БШПР, 49 партызан пад кіраўніцтвам Белякова М. М. 28 снежня 1942 года сустрэліся ў адкрытым баі з нямецкімі рэгулярнымі войскамі, накіраванымі супраць партызан у в. Руда Ліпчанская Слонімскага раёна. Забіта і паранена больш 50 фашыстаў, падбіта 3 аўтамашыны.

12 снежня 1942 года ўтварылася Ленінская партызанская брыгада. У склад брыгады ўваходзілі 3 атрады: імя Варашылава, “Барацьба” і “Перамога”.

У структуру атрада ўваходзіла такое падраздзяленне, як асобы аддзел, які ўзна-чалывала Касцякова Тамара Дзмітраўна. За перыяд з 2 ліпеня 1942 па люты 1943 года аддзелам знішчана ў Лідскім раёне 5 чалавек нямецкіх шпіёнаў, даносчыкаў і здраднікаў: **Маслер, Шановіч Ян і Школка Іосіф** зв. Няцеч, **Кумпяк** з в. Навасады, **Ганевіч** з в. Ольжава. У чым яны правініліся? У нацыянальным архіве РБ са следчых спраў па абвінавачванні партызан у шпіянажы, марадзёрстве, парушэннях вайсковай дысцыпліны хоць і зняты грыф сакрэтнасці, але па стане на сакавік 2005 года яны былі недаступныя.

У студзені 1943 года праведзена 4 крушэнні чыгуначных цягнікоў. 12 і 15 студзеня - крушэнне цягнікоў з харчам ля ст. Гаўя і ў раёне Іўя. 22 студзеня - крушэнне цягніка з газаахоўнікамі, камбікормам і абмундзіраваннем. 31 студзеня крушэнне цягніка з жывой сілай на перагоне Скрыбава-Ліда (забіта 140, паранена 160 нямецкіх салдат і афіцэраў).

У лютым-сакавіку 1943 года на ўчастку Скрыбава-Ліда праведзена дзве дыверсіі: падарваны цягнік і чыгуначны мост.

26 лютага днём партызан **Фурс М. А.**, знаходзячыся на вуліцы ў г. Ліда, забіў з рэвальвера нямецкага салдата. Аб’ява акруговага камісара: растрэл 10-ці закладнікаў за забойства нямецкага салдата.

Акрамя дыверсій на чыгунцы партызаны часта “сустракаюцца” з вартавымі парадку-паліцэйскімі фармаваннямі. Так, 19 лютага 16 партызан пад камандаваннем Аверкава па дарозе ў маёнтак М. Мажэйкава сустрэліся з немцамі і паліцыянтамі. Забіты 4 немцы і 2 паліцыянты. 20 лютага забіты паліцыянт ля в. Ходзевічы Слонімскага раёна. Пазней, 11 сакавіка ў маёнтку Голдава паланілі 4-х гітлераўцаў, адзін з якіх афіцэр. Па ўспамінах І.М.Касмача: *“Палонных гітлераўцаў даставілі ў аддзел. Уначы партызан Вацлаў Найгабаўэр, які ахоўваў палонных, абмацаў іх і знайшоў ордэн Жалезнага Крыжа (ваенны ордэн - адна з вайсковых узнагарод Нямецчыны). Пахавалі іх у балоце за хутарам Белуша ў Ліпчанскай пушчы”*. У красавіку каля в. Громавічы забіты паліцыянт. Трохі

пазней на дарозе Яварская Руда-Копці (Слоні́мскі раён) партызанамі забіты паліцыянт, пры гэтым захапілі вінтоўку, 3 гранагты, 100 патронаў. У траўні 10 партызан вялі бой з карнікамі ў раёне в. Нячеч, у якім забіты 2 карнікі.

Красавік 1943 года - 5 дыверсій на чыгунцы. У раёне Скрыбава 8 красавіка арганізавана крушэнне цягніка, 16 красавіка ў падрыве і абстрэле цягніка на ст. Курган прымалі ўдзел 77 партызан пад кіраўніцтвам камандзіра атрада Макарава П. К. Падбіты паравоз і 11 вагонаў, забіта і паранена 412 нямецкіх афіцэраў. Палову гэтага цягніка са ст. Курган забітымі і параненымі адправілася назад у Нямеччыну. Праз 2 дні, 18 красавіка 4 партызаны пад кіраўніцтвам **Прыльгіна І.А.** днём падарвалі мост праз раку Прошма на чыгунцы Ліда-Баранавічы, услед за падрывам маста адбылося крушэнне цягніка. 21 і 27 красавіка крушэнне цягікоў з вугалем і тэхнікай на чыгунцы Скрыбава-Ліда.

Распавядаючы аб гераічных буднях байцоў атрада, нельга не згадаць імя адважнай лідскай падпольшчыцы і сувязной атрада **Марыі Кастраміной**. Па ўспамінах **Я. Каплун**, якая жыла на хутары каля в. Кульбакі, вядома, што байцы атрада былі звязаныя з Лідскімі падпольшчыкамі праз А. Каплю і іншых патрыётаў. Каплун добра памятае **Іванова Івана Іванавіча** (загінуў на хутары Шчурок у студзені 1943 г.), сцвярджае, што **Моця Наказных** нярэдка наведвала партызан на хутары каля в. Кульбакі. З гісторыі падпольнага руху ясна, што Моця Наказных і Марыя Кастраміна працавалі ў адной запражцы, без сумневу, М. Кастраміна была звязаная з партызанамі. Добра ведаў М. Кастраміну Мікалай Удавічэнка. У красавіку 1943 года пасля шэрагу паспяховых аперацый падпольшчыкаў Марыя Кастраміна вырашыла сыйсці ў атрад. Яна дабралася да Беліцы. Магчыма, пераадолела б і астатні шлях, але падвёў выпадак. Як раз у гэты час легіянеры Арміі Краёвай пераследавалі сям'ю Говараў за сувязь з партызанамі. 17-цігадовая Марыя, дачка Говара, хавалася ад легіянераў АК у сваякоў у в. Осава. І сваячка, нібы, з добрымі намерамі, свагае Марыю легіянеру. Праз 3 дні легіянеры АК павінны прыбыць у Осава па Марыю. Ёй удаецца ўцячы ў партызанскі атрад. А ў гэты час у раёне Беліцы з'яўляецца Марыя Кастраміна, злёгка падобная на Марыю Говар (Макараву). І легіянеры АК забіваюць М. Кастраміну, прыняўшы яе за Марыю Макараву. Зрабіўшы брудную справу, яны прыбылі да Говара на хутар і сказалі, што забілі яго дачку. Говар, ведаючы, што яго дачка ў бяспецы, імкнучыся засцерагчы сябе ад легіянераў АК, гаворыць, што так ёй і трэба, за што змагалася, на тое і напаролася. (Лукашэвічы Ян і Марыя з в. Осава, у якіх хавалася Марыя Макарава, пасля вайны былі асуджаныя на 10 гадоў за супрацоўніцтва з Арміяй Краёвай).

Дзейнасць атрада ўскладнялася недахопам выбуховых рэчываў і боепрыпасаў. Зброю, патроны і тол даставалі самі. Тол для падрыву цягнікоў здабывалі з артылерыйскіх снарадаў, мін ад мінамётаў і авіябомб. Гэта вельмі тонкая і далікатная справа, якая патрабуе

адпаведных ведаў. 21 красавіка 1943 года 5 байцоў атрада загінулі на хутары Яманты пры здабыванні толу з снарада. Падчас гэтай аперацыі цяжка паранены Макараў П. К. Па ўспамінах Л. Д. Ціма-шэнкі, параненага, без прытомнасці, камандзіра неабходна было пераправіць з хутара Яманты ў Ліпчанскую Пушчу цераз Нёман. Ці вытрымае тонкі красавіцкі лёд? Для праверкі адправілі па лёдзе найлягчэйшых партызан - выведніцу Цімашэнку Людмілу Дзмітраўну і **Ваўкавыскага Леаніда**. Усе партызаны, затаіўшы дыханне, чакалі, калі санкі з камандзірам дасягнуць супрацьлеглага берага. Але ўсё абыйшлося шчасліва. Толькі камандзір аддзелу Макараў П.К. назаўжды застаўся інвалідам. Пры гэтым выбуху моцныя апёкі атрымаў В. Шубадзёраў. Па ўспамінах Касмача І. М., асколкам адарвала пальцы рукі **Івану Латышаву**: *“Дастаў руку, а пальцы засталіся ў кішэні”*.

Партызаны праводзілі выключна важныя аперацыі па падрывах мастоў. Толькі 18 красавіка знішчана 3 драўляныя масты цераз р. Лебяду агульнай працягласцю 105 м. У траўні знішчана 4 драўляныя масты агульнай працягласцю 80 м. на трасе Шчучын-Скрыбава і Скрыбава - Жалудок.

Партызаны выводзілі з ладу тэлефонна-тэлеграфную сувязь. У 1943 годзе былі выведзены з ладу 2220 метраў тэлефонна-тэлеграфнай сувязі.

Травень 1943 года - 4 дыверсіі на чыгунцы. 9 траўня днём замінавана чыгуначнае палатно на ўчастку Ліда-Баранавічы. Ахоўнікі, якія праводзілі абыход, падарваліся на гэтай міне. 17 траўня падрыў цягніка з харчам і часткова з жывой сілай. 23 траўня - крушэнне цягніка каля ст. Жалудок. 29 траўня - крушэнне цягніка з амуніцыяй каля ст. Ражанка.

12 чэрвеня 1943 года з Ленінскай брыгады вылучаецца новая брыгада - брыгада імя Кірава, у склад якой уваходзяць 5 атрадаў, у тым ліку і атрад імя Варашылава. Брыгада дыслакавалася ў Лідскім раёне, а атрад, хоць і ўваходзіў у Кіраўскую брыгаду, але дыслакаваўся, па-ранейшаму, у Ліпчанскай Пушчы.

Але байцам атрада не да штабных арганізацыйных мерапрыемстваў. Для іх галоўнае - баявая і дыверсійная праца. У чэрвені 1943 года - 4 дыверсіі. 13 чэрвеня каля ст. Жалудок крушэнне цягніка з прадуктамі, 15 чэрвеня ў раёне ст. Скрыбава крушэнне цягніка з жывой сілай. Пад абломкамі пабітых вагонаў засталіся забітымі і параненымі 350 гітлераўцаў. 20 чэрвеня на чыгунцы Ліда-Баранавічы каля в. Руда разбура-на 70 м чыгуначнага палатна. 25 чэрвеня падрыў цягніка з аўтамашынамі і танкамі каля в. Багдановічы.

Улетку 1943 года нямецкае камандаванне прадпрымае ўсе меры, каб свінцом і агнём задушыць партызанскі рух. Па ўспамінах **Ляўцэва М.Д.**: *“Улетку 1943 года фашысты арганізавалі блакаду на ад-дзел ім. Варашылава, узялі ў кола, адрэзаўшы ўсе шляхі і выйсці. Неабходна было пра-рваць кола блакады. Партызаны ўначы па-дышлі да дарогі Дзе-раўная-Слонім. Под-ступы да яе былі за-валеныя - на 50 м ля-жаў суцэльны лес, пад ім замінаваныя пасткі*

(ваўчыныя ямы), да-рога перакопана тра-ншэямі і збудаваньнямі, у якіх фашысты чакалі партызан. Немцы пад-пусцілі партызан бліжэй і адкрылі ішквальны агонь. У цемры завязаўся бой. З крыкам “Ура!” удалося прарваць умацаванне супраціўніка і выйсці з акружэння, праўда, з вялікімі стратамі”. У гэтай аперацыі, па ўспамінах Л. Д. Цімашэнкі, вызначыўся Вацлаў Найгабаўэр (чэшскі афіцэр, мабілізаваны ў чэшскае войска, дэзертыраваў, у да-сканаласці валодаў нямецкай мовай). “У нямецкай форме ішоў ва ўвесь рост і крычаў на нямецкай мове: “Здавайцеся!”. Немцы, пачуўшы чыстую нямецкую гаворку, у здзіўленні падымаліся, а ён іх істрыкаў па адным. У гэтым баі ён быў паранены ў руку”.

Падчас праведзенай аперацыі “Герман” фашыстам не ўдалося дасягнуць пастаўленай мэты - пакончыць з партызанамі.

Пачынаючы з вясны 1943 года барацьба партызан супраць немцаў ускладнілася дзеяннямі легіянераў Арміі Краёвай. Што ўяўляла сабой Армія Краёва?

Верасень 1939 года - уз’яднанне Заходняй Беларусі з Усходняй. Беларускі народ гэтую падзею ўспрыняў з радасцю - уз’ядналіся адзіна-кроўныя браты. У польскай грамадскасці гэтае аб’яднанне ўспрынялася з болем, нават выклікала адкрыта варожую рэакцыю. Сярод розных пластоў польскага насельніцтва рос супраціў. Шматлікія польскія вайскоўцы, якія пазбеглі палону, не склалі зброі, арганізавалі падпольныя ўзброеныя групы. Вялікая канцэнтрацыя ўзбро-еных груп, пакінутых ад разбітага Войска Польскага, была ў Ліпчанскай Пушчы. Велізар-ны лясны масіў, а галоўнае, падтрымка каталіцкага насельніцтва стваралі спрыяльныя ўмовы для існавання нелегалаў. У лістападзе 1939 года польскі ўрад у эміграцыі стварае цэнтр кіраў-ніцтва падпольнай барацьбой - Саюз Узброенай Барацьбы (у лютым 1942 года будзе перайме-наваны ў Армію Краёву). Галоўная мэта гэтага Саюза - вольная Польшча ў межах да верасня 1939 года. Пасля 22 чэрвеня 1941 года СССР, Польшча і Англія апынуліся ў адным лагеры - у лагеры саюзнікаў. Але з адкрыццём другога фронту саюзнікі не спяшаюцца. І адзінай рэальнай магчымасцю для аказання хоць нейкай дапамогі Чырвонай Арміі ў Лондане бачаць правядзенне дыверсій на лініі забеспячэння немцамі Ўсходняга фронту. А гэтая лінія на 90 адсоткаў праходзіць па тэрыторыі акупаванай Польшчы. Трэба адзначыць, што стратэгія і тактыка польскага эмігранцкага ўраду абавіра-лася на ваенную канцэпцыю Вялікабрытаніі.

Безумоўна, галоўным для польскага ўраду былі не дыверсіі, якіх так жадаў Лондан, а падрыхтоўка да ўсеагульнага паўстання для дасягнення незалежнасці Польшчы. Тым не менш легіянерамі Арміі Краёвай быў праведзены шэраг дыверсійных акцый супраць фашыстаў на бела-рускай зямлі. “У чэрвені-ліпені 1942 года прайшлі дыверсійныя акцыі на чыгуныцы Ліда-Маладзечна. У ліпені 1942 года на ст. Ліда ўчыстэрну з бензінам кінуты самаробны запальны зарад, у верасні

подсыпаны жалезнае пілавінне ў аліву, якой змазвалі буксы паравозаў. У кастрычніку на ст. Гаўя пушчаны пад адхон цягнік, у снежні каля в. Кадолбы падарваны цягнік з вугалем”. (Я. Сяма-шка. Армія Краёва на Беларусі. Мн., 1994, стар 91).

Вядома, зроблена нямала, але калі параў-ноўваць іх дзейнасць з дзейнасцю чырвоных партызан, то параўнанне не ў карысць Арміі Краёвай.

Рэцэдывы варожасці паміж савецкімі партызанамі і акаўцамі былі. Па ўспамінах Л. Шамрэя, у студзені 1943 года ў хаце Дамброўскага на х.

Шчурок Лідскага раёна загінулі ад рук легіянераў Арміі Краёвай Капля Аляксей з в. Дудары, Яшка-кулямётчык (украінец) і масквіч Іваноў Іван Іванавіч. Аб тым, што на х. Шчурок загінуў Іваноў Іван Іванавіч успамінае і Я. Каплун з в. Кульбакі. Паводле фондаў Нацыян-альнага архіву Рэспублікі Беларусь, тут загінулі толькі Капля Аляксей і Гусей Мікалай.

“1 сакавіка 1943 года ў выніку ўзброенага сутыкнення групы партызан брыгады імя Варашылава з акаўцамі ўраёне в. Цацкі загінуў бела-рускі партызан. 12 траўня 1943 года атрад імя Варашылава ўраёне в. Баяры быў атакаваны акаўцамі. У выніку загінула пяцёра партызан, хоць не пазбеглі страт і нападных. Некалькі пазней, 11 чэрвеня 1943 года на хутары побач з в. Баяры Смалоцкія былі нечакана атакаваныя і знішчаныя 16 партызан брыгады імя Леніна. У чэрвені 1943 года адбылося некалькі ўзброеных сутыкненняў партызан гэтай брыгады з акаўцамі”. (У. І. Ермаловіч, С. У. Жумар. Агнём і мячом. Мн., 1994, стар. 29-30).

А. Вялікі ў артыкуле “Иудино сотрудиничество” (газета “Советская Белоруссия” ад 15.09.1994) піша: “11 чэрвеня 1943 года група партызан атрадаў “Барацьба” і ім. Варашылава на х. Баяры Смалоцкія акружаная легіянерамі Арміі Краёвай. З 17-ці партызан удалося выратавацца толькі аднаму. На трупах забітых пакінутая цыдулка: “Так будзе са ўсімі бальшавіцкімі бандытамі”.

Пра тое, што ў в. Цацкі загінуў партызан (Забалотнікаў Міхаіл Іванавіч) маюцца звесткі ў Нацыянальным архіве Рэспублікі Беларусь, а аб смерці 5 партызан каля в. Баяры 12 траўня 1943 года, пра што піша Ў. І. Ермаловіч, у архіве звестак не выяўлена. Няма звестак і пра загінуўшых 16-ці (17-ці) партызан 11 чэрвеня 1943 года каля в. Баяры Смалоцкія. Атрад страціў 9 партызан, але гэта здарылася 26 чэрвеня 1943 года ля в. Пацукі.

Нацягнутыя адносіны перайшлі ў узброеныя сутычкі. Галоўная прычына - нашумелая на ўвесь свет

Ляўцееў

Міхаіл Дзмітравіч

катынская трагедыя, і, як вынік, разрыў дыпламатычных адносін паміж СССР і польскім урадам Сікорскага. Дарэчы, узаходніх абласцях Беларусі тады не ўсе паверылі паведам-ленням нямецкай і пранямецкай прэсы аб трагедыі ў Катыні. Многія, у тым ліку і акаўцы, лічылі, што гэта чарговая фашысцкая правакацыя. Тым не менш, прорва паміж савецкімі партызанамі і легіянерамі Арміі Краёвай у той час значна павялічылася. Камандаванне атрада, выконваючы дырэктыву ЦК КП(б)Б аб знішчэнні бур-жуазных польскіх фармаванняў на тэрыторыі Заходняй Беларусі, вырашыла наладзіць легія-нерам Арміі Краёвай засаду. Днём 29 чэрвеня 62 партызаны атрада выйшлі з лагера, увечар падышлі да могілкаў ля в. Пацукі. Успамінае І.М.Касмач: *“Пачаўся праліўны дождж. Каля могілкаў в. Пацукі за каменнай агароджай заселі легіянеры Арміі Краёвай. Заўважыўшы нас, адзін з іх крыкнуў: “Колька!” Партызаны вырашылі, што з-за агароджы хтосьці з сваіх кліча Белякова М.М. - камісара атрада. Легіянеры далі магчымасць партызанам выйсці з хмызняка на адкрытую мясцовасць і там навязалі бой. Пасля бою пар-тызаны, вяртаючыся ў размяшчэнне лагера, на беразе Нёмана не далічыліся дзесяціх чалавек. Частка партызан пад камандаваннем І. Касмача вярнуліся на месца бою і пахавала загінуўшых ля в. Пацукі. Па ўспамінах Касмача І.М., плана-валася засада не толькі сіламі нашага атрада, а і з удзелам іншых атрадаў, але пайшлі толькі варашылаўцы. Наперадзе атрада прайшла выведка. Легіянеры АК прапусцілі выведку, а па атрадзе адкрылі агонь. Згодна з данясеннем ў БШПР, у баі 29 чэрвеня загінула 27 легіянераў Арміі Краёвай. У гэтым баі цяжка паранены Рыжкоў Мікалай - з адкрытым пераломам нагі прайшоў ад в. Пацукі да размяшчэння лагера і назаўжды застаўся інвалідам. Па яго словах, будучы параненым, забіў 4-х легіянераў.*

Канфліктную сітуацыю выкарысталі нем-цы. Яны ўстанавілі кантакты з аддзеламі АК, пачалі аказваць ім дапамогу зброяй і боепры-пасамі. Немцы пасля Сталінграда і Курска не гублялі надзеі, шукалі дапамогі ў тых палякаў, якіх ненавідзелі, якім у польскай сталіцы Варшаве ў 1939 годзе забаранялі разам ездзіць у аўтобусе.

У ліпені 1943 года **“Рагнер” (Заянчкоўскі)** пасылае хадака ў Лідскі гебітскамісарыят дамо-віцца з нямецкімі акупацыйнымі ўладамі аб сумесных дзеяннях супраць партызан. Але да-мовы пакуль не было дасягнута. Гэтае пытанне будзе вырашана пазней, у студзені 1944 года будзе падпісана дамова з немцамі аб пастаўцы легі-янерам Арміі Краёвай зброі і боепрыпасаў. У студзені-сакавіку 1944 года Надземанскае злучэнне (**“Лех”**) атрымае ад немцаў 5 абозаў з зброяй і боепрыпасамі. (У. І. Ермоловіч, З. У. Жумар. *Агнём і мячом. Мн., 1994, стар.37*).

23 ліпеня 14 партызан вялі бой з легіянерамі Арміі Краёвай каля в. Пескаўцы. Забіта 6 легіянераў.

Успамінае М.У.Макарава: *“Наш хутар часта акружалі, і мы былі напaгaтoвe - у нас былі чуткія сабакі. Учyўшы брэх сабак, праз пасеяны поруч хаты*

лyбін yцyкaем y лeс. У 1941 гoдзe нapaдзiўcя бpaт. Пaдчac aблaвы, мaці cпaўe і пaклaдзe yгo ў лyбiн, a ён, нiбy aдчyвaючы нeбяз-пeкy, нaвaт нe пiснe. Пaлiцыйнты вoдзiць мaмy, кaтyюць, янa мoцнa кpычiць, a мы cядзiм y кyстax.”

Легіянеры АК пераследвалі тых, хто меў сувязі з чырвонымі партызанамі, перапісвалі ў іх маёмасць, каб, не дай бог, яна не пайшло да партызанаў. Акаўцы перапісалі ў Говараў маёмасць і жывёлу. А Говар узяў ды і зарэзаў быка. Што было! Выратаваў сусед Урбановіч, у якога 3 швагры знаходзіліся ў АК, той папрасіў не ўчыняць расправы. Ліпчанская Пушча была далёка, Говары, калі ўзнікала такая неабход-насць, хаваліся ў в. Пудзіна (у зоне брыгады ім. Кірава). А калі вярталіся дадому, то ва ўмоўленым месцы (на печы) знаходзілі цыдулку: *“Быў Пецька”, “Быў Колька”*.

Толькі ў невялікай вёсцы Масявічы легія-нерамі АК было забіта 6 чалавек за сувязь з партызанамі. Сярод іх **Говар Сцяпан** (чалец РКП(б) з 1917 г., перад вайной - сакратар Ганчарскага сельсавету) і яго плямяннік, а ў сям’і **Быстрыцкіх** - 4 чалавекі: **Федзя** - партызан аддзелу **Браніслава** - мачаха Федзі і дзве яе дачкі - **Саша** і **Зоя**.

Па ўспамінах І. Касмача, дайшло да таго, што для канспірацый груп партызан тыя, хто адпраўляўся на заданне, пераапрашаліся пад акаўцаў і ў дарозе размаўлялі толькі на польскай мове.

Легіянеры АК часта чакалі партызан каля пераправаў цераз Нёман, асабліва каля в. Пескаўцы. 20 ліпеня камандзір аддзялення Далінін пераправіўся цераз Нёман каля в. Моце-вічы і наткнуўся на групу легіянераў Арміі Краёвай. Загінуў адзін легіянер.

За што забівалі адзін аднаго, за што змагаліся адзін з адным, за што рызыкавалі ўласным жыццём два славянскія народы? За ідэю, за ўласную дзяржаву, верылі ў яе безаглядна.

Нялёгка прыходзілася партызанам. Акра-мя ворага-фашыста быў свой вораг - славянін. Некаторыя з партызан, рускія па нацыяналь-насці, не маглі дапусціць такой масавай здрады славянскага народа, і пайшлі на ўсход, там, лічылі, будзе лягчэй - адзін вораг. Сярод тых, хто пайшоў, быў і былы афіцэр Чырвонай Арміі **Вася Брычко**, які часта бываў на хутары ў Говараў.

Ліпень 1943 года - 4 дыверсіі. 11 ліпеня на ўчастку Жалудок-Скрыбава пашкоджана 70 м чыгуначнага палатна. 14 ліпеня - крушэнне цягніка з жывой сілай каля в. Русінаўцы (чыгунка Гародня-Ліда). Разбіта 36 вагонаў з жывой сілай. За спушчаны пад адхон цягнік немцы выбілі і спалілі бліжэйшую вёску Русінаўцы. 20 ліпеня крушэнне цягніка з жывой сілай каля в. Заполле (чыгунка Гародня-Ліда). 21 ліпеня каля в. Далекія крушэнне цягніка з гаручым і часткова з жывой сілай.

Неяк Макараў П.К., праязджаючы міма бульбяной ямы ў раёне Жалкдкака, заўважыў у ёй хлапчука. Хлопчык, які там хаваўся, вельмі спалохаўся, прыняўшы Макарава за фашыста. Бацькоў **Лёнькі** (так клікалі хлопчыка) забілі фашысты, і ён з сястрой хаваўся па вёсках. Дастаў з ямы дрыжаўшага хлапчука, прывёз у аддзел. Ён стаў “сынам палка”, вельмі прывязан да (Заканчэнне ў наступным нумары.)

ПРАЗ ЦЕРНІ І ЗАВАЛЫ...

Пятро Бітэль (Пётр Іванавіч) - беларускі святар, паэт і перакладчык. Нарадзіўся 19 чэрвеня 1912 года ў мястэчку Радунь Лідскага павету. Хрышчаны ў Лідскім Свята-Міхайлаўскім праваслаўным саборы. Скончыў Беларуска-Віленскую настаўніцкую семінарыю (1931), Менскі педінстытут (1970). У 1931-39 настаўнічаў. У 1944 вывезены ў Германію. Вызвалены ў 1945, служыў у Чырвонай Арміі. У 1946-47 працаваў настаўнікам, у 1947 звольнены з настаўніцкай працы. Стаў праваслаўным святаром. У 1950 арыштаваны і асуджаны на 10 гадоў. Зняволенне адбываў у Кемераўскай вобласці, Омску і Джэзказгане. У 1956 г. вызвалены. Да 1963 года служыў у царкве. У 1963-74 зноў настаўнічаў. Рэабілітаваны ў 1978 г.

Друкаваўся з 1929 г. у часопісе “Шлях моладзі” пад псеўданімам Леанід з-пад Вішнева. Аўтар паэм “Замкі і людзі” (1968), “Сказанне пра Апанаса Берасцейскага” (1984). Пераклаў на беларускую мову творы А. Міцкевіча (“Пан Тадэвуш”, “Конрад Валенрод”, “Гражына”, “Дзяды”, “Крымскія санеты”), польскамоўныя паэмы і п’есы В. Дуціна-Марцінкевіча, апавесць Ю. І. Крашэўскага “Хата за вёскай”, (1989), наасобныя творы М. Канапніцкай, Б. Пруса, Ю. Славацкага, Г. Сянкевіча, М. Лермантава, А. Пушкіна, І. Франка, Т. Шаўчэнкі, Б. Брэхта, Ё. В. Гётэ, Ф. Шылера і інш. Рукапіс перакладу паэмы “Пан Тадэвуш” зроблены ў лагеры на паперы з мяшкоў з-пад цэменту, захоўваецца ў Музеі гісторыі беларускай літаратуры.

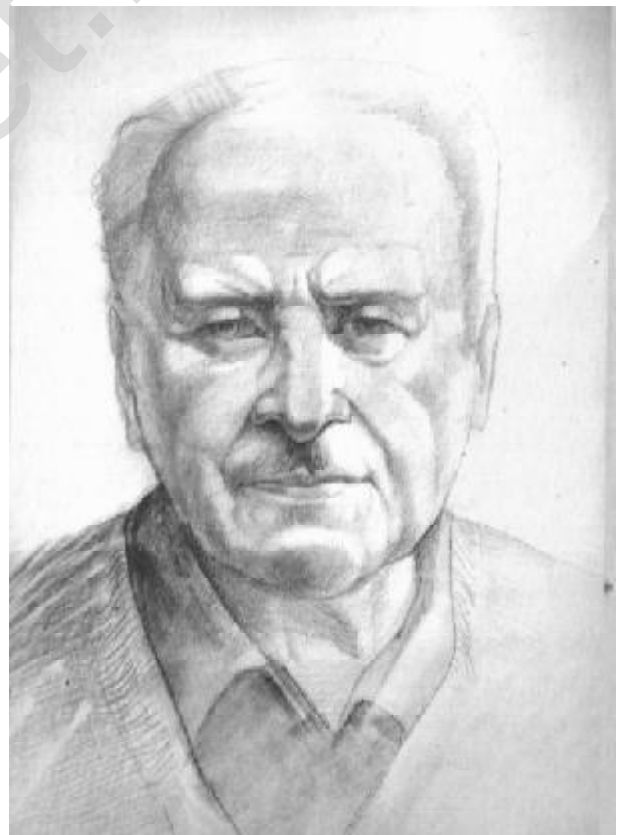
Памёр 18 кастрычніка 1991 года.

Мае прадзеда, дзяды і бацькі – сяляне Ашмянскага павету Віленскай губерні. Маці родам з сяла Зноскі Гальшанскай воласці, бацька з вёскі Люташ Вішнеўскай воласці. Незайздросны быў іхні лёс. Прадзеда былі прыгоннымі графаў Сапегаў і Храптовічаў, дзяды жылі на бядняцкіх гаспадарках, бацькі на нейкі час адарваліся ад вёскі, аднак жыццё сваё закончылі ў ёй.

Маці, круглая сірата з 9-ці год. Жыла пры старэйшых братах пастушкай, нянькай, а падросшы, служанкай у бацькоў вядомага мастака **Фердынанда Рушчыца** і, нарэшце, у начальніка вішнеўскай пошты.

Бацька, сын прымака, наймалодшы ў вялікай сям’і, таксама рана пакінуў родную хату. Закончыўшы народнае вучылішча, пасля блуканняў па розных часовых работах, уладкаваўся паштальёнам у вішнеўскім паштовым аддзеле. Тут і пазнаёміўся са сваёй будучай спадарожніцай. У пачатку 1911 года яго перавялі на тое ж становішча ў мястэчка Радунь Гарадзенскай губерні (цяпер гэта Воранаўскі раён), там бацькі мае пабраліся, там праз год нарадзіўся я. **Хрысцілі мяне ў Лідскім праваслаўным саборы і ў метрыцы запісалі дату нараджэння 6 чэрвеня (старога стылю) 1912 года.**

Першыя мае прасвятленні памяці і цмяныя ўспаміны – натоўпы незнамых людзей, цягнікі, гудкі паравозаў, нейкія вялікія будыніны. Маці трымае мяне моцна за руку, каб не згубіць у мітуслівым людскім зборышчы. Мой небагаты, яшчэ каравы лексікон папоўніўся новымі, хоць не цалкам усвядомленымі словамі: *вайна, бежанцы,*

А Бярэзін. Партрэт П. Бітэля, аловак, 2001 г.

эшалон, станцыя, багаж... Мы ўцякаем ад наступу немцаў у глыб Расіі. Запомнілася назва нашага даўжэйшага прыпынку – горад Калуга. Там знайшоў нас бацька, які эвакуяваўся са сваёй поштай пазней за нас. Прыпамінаю ягоную

форменную шапку з нейкім гербам і цёмны кіцель з бліскучымі гузікамі. На той час, пасля здачы адпаведных экзаменаў, бацька быў у чыне паштова-тэлеграфнага чыноўніка.

А пазней чаргаваліся гарады выгнання: Масква, Чарапавец, Белазерск і нарэшце Бабаева (на Паўночна-заходняй чыгунцы, дзе над уваходам у вакзальны будынак віднела вялікая шыльда “До Петрограда 329 вёрст”. Спыніліся тут у пачатку 1919 года, па накіраванні савецкіх улад, і бацька пачаў працаваць намеснікам начальніка паштова-тэлеграфнай канторы. А да гэтага часу быў начальнікам паштовага аддзялення, тэлеграфістам... прыпамінаецца, як у 1917 годзе ў паштовым аддзяленні Сухач Белазерскага ўезда, дзе мы часова жылі, знялі са сцяны партрэты цара і царыцы і абраз Хрыста і павесілі партрэты Леніна і Троцкага.

Вярнуліся на радзіму, якая аказалася ў межах новаўтворанай польскай дзяржавы, у канцы 1921 года. Спыніліся ў старой дзедаўскай хаце дзе ўжо жыла сям’я аднавяскоўцаў-пагарэльцаў з пяці чалавек. Прышлося жыць разам у невымоўнай цеснаце і зносіць небывалую галечу. Польскія ўлады бацьку на працу па яго спецыяльнасці не прынялі, спробы ўладкавацца на якую-небудзь іншую дзяржаўную працу не далі выніку, так і засталіся мы на гаспадарцы (тры дзесяціны задзірванелай зямлі, без аніякага інвентару). З цяжкасцямі нажылі бацькі дрэнную карову і праз год – каня.

У Расіі закончыў я тры класы народнай школы, тут пайшоў у польскую, так званую “паўшэхную”. Адразу было вучыцца нялёгка – я не разумеў па-польску ні слова. Але з часам асіліў мову і пачаў праяўляць поспехі. Школьны кіраўнік пераканаў майго бацьку, што мяне варта вучыць далей.

За дваццаць кіламетраў ад нас у сяле Баруны дзейнічала нядаўна адчыненая (спярша беларуская, а ў мой час ужо польская) настаўніцкая семінарыя. На ёй спыніўся наш выбар. Аднак за вучобу там трэба было плаціць, ды і немалыя грошы каштавала ўтрыманне ў інтарнаце. Рызыкнুলі, разлічваючы на стыпендыю, якіх, як мы даведаліся, замацоўвалася 2-3 на клас. Прыёмныя экзамены здаў на падрыхтоўчы курс, і стыпендыю трэба было зарабіць на працягу года добрымі поспехамі. Бацькі ўладкавалі мяне на кватэру да сваякоў на хутар за паўтара кіламетры ад мястэчка.

Жыў я там у жудасных умовах – маленькая ў два акенцы хаціна пасярод чыстага поля, без сяней і без падлогі; апроч мяне пяць чалавек сям’і (трое дарослых і двое дзяцей 4 і 6 гадоў) пераносілі тут холад і нястачы. У хаце пад печчу зімавалі куры, за печчу на катуху з бульбай раскладваў я на ноч свой тонкі сяннічок; займацца зададзенымі ўрокамі было немагчыма – у гаспадароў не

было лямпы, вечарам гарэў куравы начнічок або лучына. Тут, як ніколі дагэтуль, я пазнаў і сцюжу, і недаяданне і нарэшце апаршывеў струпамі каросты і быў адпраўлены дамоў на некалькі тыдняў на лячэнне. Вярнуўшыся, мусіў даганяць прапушчанае, дык з мізэрнымі адзнакамі закончыў той курс падрыхтоўчы, які па праграме прыраўноўваўся да сёмага класа звычайнай школы. З кандыдата перавялі мяне ў гурт паўнапраўных семінарыстаў, на першы курс. Трэба зазначыць, што ў першы год маёй барунскай вучобы (1925/26 навучальны год) маімі настаўнікамі былі апроч іншых **Тамаш і Марыя Багушэвічы** – сын і нясестка класіка нашай літаратуры Францішка Багушэвіча. Ён веў урокі ручной працы і малявання, яна выкладала польскую мову і літаратуру. Дзякуючы ёй я прыхваціўся да добрых кніжак і пачаў рабіць нясмелыя спробы ўласнага пяра, вядома, па-польску.

Беларуская мова выкладалася ў нас як прадмет, аднак адносіны да яе былі даволі абыякавыя. У Барунах выкладчыкам беларускай мовы і літаратуры быў настаўнік Дамарадскі, а ў Вільні – Янчуковіч.

З пачаткам новага 1926/27 навучальнага года мяне прынялі ў інтарнат, але плаціць па 40 злотых у месяц я не мог, дык атрымаў толькі кватэру, а харчавацца прыходзілася сухім пайком, як тады ў нас называлася, “з куфэрка” (прывезенай з дому скваркай і хлебам). Часам удавалася з’есці міску супу, пакінутага сябрамі ў інтарнацкай сталовай. Стыпендыю атрымаў толькі на другім курсе, і захавалася яна за мной і праз трэці курс.

Барунская семінарыя далей трэцяга курса не развілася, на апошнія два курсы накіроўвалі нас у Віленскую настаўніцкую семінарыю імя Томаша Зана.

Чацвёрты курс у Вільні прыйшлося пражыць без стыпендыі. Жыў на прыватнай кватэры, займаўся пасля ўрокаў рэпетытарствам – рыхтаваў тугалобых мяшчанскіх нашчадкаў да паступлення ў гімназію. Пяты, апошні, курс закончыў пры дапамозе стыпендыі. На выдзеным мне ў 1931 годзе дыпламе адзначана, што на маю адукацыю польская дзяржава выдаткавала 1209 злотых, за што я павінен адпрацаваць тры гады.

Год нашага выпуску (1931) быў годам еўрапейскага крызісу, і Польшча захлыналася ад унутраных клопатаў – банкрутстваў, беспрацоўя, інфляцыі і да т.п. Дзяржава эканоміла на ўсім і ў першую чаргу скарачала штаты. Уладкавацца на працу не было магчыма, прыйшлося заставацца дома на бядняцкай бацькавай гаспадарцы. За 1931/32 і 1932/33 навучальныя гады ўдалося папрацаваць агулам толькі чатыры месяцы ў некалькіх школах Нясвіжскага павету

на замяшчэнні захварэўшых настаўнікаў.

17 верасня 1933 года я быў пакліканы адбываць вайсковую павіннасць. Служыў у так званай школе падхаронжых (школа малодшых афіцэраў запasu) у горадзе Замброве Беларускага ваяводства. Дэмабілізаваўся роўна праз год у званні плютановага (старшы сяржант) падхаронжага.

Вярнуўшыся дахаты, працягваў пягнуць лямку беспаспоўнага, і толькі ў лютым 1935 года падпісаў кантракт на працу да канца вучэбнага года ў **Юшавіцкай школе Нясвіжскага павету**. Летнія канікулы прайшлі без зарплаты. Накіраванне на штатную працу атрымаў 1 верасня 1935 года ў вёску **Даўгінава Турэцкай гміны** (цяпер гэта Карэліцкі раён) Стаў загадчыкам пачатковай школы.

Умовы працы былі тут не з лёгкіх. Школьны будынак – старэнькая хаціна ў канцы сяла пры дарозе над ровам эразійнага паходжання. Унутры – класны пакой, маленькая каморка для настаўніка, ці так званая канцылярыя, і цесныя сенцы з вешалкамі для дзіцячай вопраткі. Працаваў адзін, вёў чатыры класы, злучаныя па два. З рання вучыліся 3-ці і 4-ты класы, пасля кароткага перапынку – першы з другім. Усіх вучняў было 75-85. кватаравалі ў сялянскіх хатах.

Першую зіму пражылі мы ў невялікай хатцы разам з сям’ёй гаспадароў, дзе было трое дзяцей. (Гэта была сям’я сучаснага беларускага **пісьменніка Алеся Бажко**). Тут жа нарадзілася ў нас 29 верасня 1935 года другая дачка, а потым вельмі цяжка хварэла мая жонка Ніна Пятроўна. І ўсё ж чатыры гады, пражытыя ў Даўгінаве, я магу залічыць да лепшых у маім жыцці. Была маладосць, запал да працы, жаданне здзейсніць нешта незвычайнае, было шчырае сяброўства. Настаўнікі суседніх школ, маладыя, усе амаль аднолькавага ўзросту, жылі вельмі дружна, наведвалі адны адных, часта збіраліся ў якой-небудзь гасціннай сям’і, а пераважна ў Ярэмічах у настаўнікаў Зофіі і Карла Берначыкаў. Летам купаліся ў Нёмане, загаралі, займаліся спартыўнымі гульнямі, плавалі на байдарках. Зімой наладжвалі вечары, ставілі сіламі вясковай моладзі спектаклі, прытым часта беларускія п’есы і вадэвілі.

Мая школа спачатку была беларуска-польская. У першым класе ўрокі праходзілі выключна на беларускай мове, пісалі лацінскім алфавітам, лемантар і першая кніга для чытання былі надрукаваны лацінкай. У наступных класах трэба было пераходзіць на польскую мову, беларуская становілася толькі асобным прадметам. Але ў 1937-38 навучальным годдзе загадам вышэйшай школьнай улады беларуская мова цалкам адмянялася, выкладанне трэба было весці выключна на польскай мове.

За час працы ў гэтай школе я здаў абавяз-

ковы, так званыя другі кваліфікацыйны экзамен, які даваў мне званне сталага (дагэтуль лічыўся тымчасовым) настаўніка. Гэта быў вельмі цяжкі і адказны экзамен, на які прыязджала ў школу спецыяльная дзяржаўная камісія і дэталёва правярала ўсю працу настаўніка. Правал гэтага экзамена азначаў непрыдатнасць педагога да даручанай яму працы і вынікам бывала звальненне з займанай пасады. Пасля гэтага экзамену я паступіў завочна на Вышэйшыя настаўніцкія трохгадовыя курсы ў Вільні на гістарычна-філалагічны аддзел. У гэты ж перыяд кожнае лета адбываў месячныя вайскова-вучэбныя зборы.

**Пятро Іванавіч і Ніна Пятроўна Бітэлі з дзецьмі
1.08.1939 г.**

У канцы жніўня 1939 года я закончыў вучобу на Вышэйшых курсах, а 1 верасня мяне мабілізавалі на вайну. Апынуўся ў Баранавічах у 76-м пяхотным палку ў званні падпаручніка (лейтэнант). Эшалон, у якім мы ехалі ў бок фронту, быў збамбардзіраваны нямецкай авіяцыяй; астаткі разбітых вайсковых частак пачалі адступаць з баямі на ўсход. Недалёка ад Берасця мы аказаліся паміж дзвюма варожымі арміямі – з захаду нямецкай, з усходу савецкай, якая перайшла мяжу 17 верасня. У нашай зборнай “рознашэрснай” частцы было каля 200 чалавек шараговага складу і каля паўсотні маладых афіцэраў запasu (гэта былі пераважна настаўнікі, інтэлігенцыя).

Камандзір гэтага зборнага палка маёр Раў аб'явіў уночы ў нейкай глухой пакінутай жыхарамі вёсцы, што ён не прычыць тым, якія хочуць пакінуць злучэнне і дабірацца дамоў. Маладых афіцэраў сабраў у адну з хат і загадаў пісаць для жаўнераў дэмабілізацыйныя даведкі. Пасля таго загадаў мне сабраць адыходзячых і правесці іх да шашы. Дарогу паказаў мне па штабной карце і загадаў вярнуцца на гэтак самае месца... "Мы, - сказаў ён, - будзем прабірацца ў паўднёвым кірунку, а цябе будзе тут чакаць матацыкліст, і ты нас дагоніш". Я правёў жаўнераў, як мне было загадана, па дарозе, якая цягнулася праз балота і хмызнякі кіламетраў 10, але калі вярнуўся, то не застаў абяцанага матацыкліста, а толькі наблытаныя ў розных кірунках сляды. Пасля розных прыгод я дабраўся да Берасця і стаў ваеннапалонным савецкай арміі.

У Берэсці на вакзале і побач з ім сабралася мноства былых польскіх вайскоўцаў розных спецыяльнасцяў. Усім нам абяцалі, што адправяць чыгункай дамоў. Уночы прыбыло некалькі таварных цягнікоў, у якія было нам загадана грузіцца. Набілі нас у неабсталяваныя вагоны па 80 чалавек, аб'явіўшы, што давязучь да Баранавіч, там выдадучь адпаведныя дакументы і дазваляць "удаляцца по домам". Аднак не высадзілі нас ні ў Баранавічах, ні ў Стоўбцах. У Негарэлым перагналі ў вагоны савецкай чыгункі і павезлі далей. Ехалі мы ў такой цеснаце, што легчы на падлозе было немагчыма, можна было толькі або сядзець, падкурчыўшы ногі, або стаяць. Так мінулі мы Менск, Оршу, Смаленск, Маскву, Горкі і Арзамас.

Кармілі нас выключна салёнай траской і сухарамі. Рассунуць дзверы вагона, крыкнуць "Разойдись!" і ўкінуць на падлогу з вялікага таза кучу парэзанай на кавалкі рыбы і зачыняць зноў на завалу. Праз некаторы час з'явіцца зноў, размахуюць салдацкую посцілку і праз расчыненыя дзверы ўваляць адпаведную кучу сухароў. Як мы дзялілі і спажывалі гэты харч, нікога з іх не цікавіла. Нікога не кранала і тое, што мы смяртэльна пакутвалі ад смагі. На прыпынках, падлезшы да закратаванага акна і прасунуўшы 2-3 салдацкія кацялкі (больш у нашым вагоне не аказалася), мы вымольвалі ў заўважаных паблізу людзей падаць нам вады. Найчасцей людзі не адмаўлялі нам у гэтай паслуге. Але ж цягнік быў вельмі вялікі..., і ўрэшце, што значыла тая невялікая колькасць ажыўляльнай вадкасці на вагон засмяглага народу! Многія з нас пачалі хварэць на нястраўнасць, у вагоне зрабілася брудна і смуродна, з'явіліся небывалай велічыні ў незлічонай колькасці вошы...

Калі-нікалі на прыпынках загадвалі нам выходзіць з вагонаў і апраўляцца тут жа паблізу паміж рэйкаў пад строгім наглядам ўзброеных вінтоўкамі са штыкамі чырвонаармецаў і перад

вачыма ўсяго народу.

Дзесьці за Арзамасам на раз'ездзе ці паўстанку Шоніха зрабілі нам уночы допыт, а наступнага дня больш паловы везеных у цягніку зшыхталі ў даўжэзную калону і пагналі пад канвоем у невядомым нам кірунку. І ў той жа дзень пад вечар дапоўнілі нашы вагоны прыгнанымі з нейкага, як нам казалі, манастыра, раней размешчанымі там польскімі ваеннапалоннымі і аб'явілі, што павязучь нас дамоў. Праўда, паехалі мы ў зваротным кірунку ў непазамыканых вагонах і без канвою. У вагонах стала значна свабодней... Дамоў дабраўся з вялікім і цяжкім у пачатку лістапада брудным, аброслым, вавывым дзедам, якога сям'я не адразу пазнала.

Чым кіраваўся нашы "телохранители" пры размеркаванні нас на дзве групы, з якіх адну вывелі з вагонаў і кудысьці пагналі, а другой дазволілі дабірацца дамоў, разгадаць цяжка.

Вярнуўшыся з гэтай прымусовай вандароўкі, я ў хуткім часе ўладкаваўся на настаўніцкую працу ў Вішнеўскую сямігодку, а пасля зімовай настаўніцкай канферэнцыі мяне перавялі ў **горад Валожын** на пасаду дырэктара школы № 2, створанай на базе дзвюх былых сямігодак (польскай і яўрэйскай) і былой сярэдняй гандлёвай школы.

Працаваць тут было вельмі складана: не ўсе настаўнікі валодалі рускай і беларускай мовамі, не вельмі разумела гэтыя мовы і большасць вучняў, а ў сувязі з дэградацыяй старэйшых класаў на два гады назад (сёмы клас стаў пятым, такі быў загад наркама асветы), стварылася шмат паралельных класаў з вялікай колькасцю пераросткаў.

Апроч таго, з пачаткам лютага 1940 года пачаліся арышты настаўнікаў нашай школы. Амаль штотыдзень знікаў бяследна нехта з прадметнікаў, і прыходзілася мяняць, ламаць расклад заняткаў. Так за люты-красавік было арыштавана 6 настаўнікаў з 29-ці, сярод якіх была і адна жанчына (Капыловіч).

Надзвычай прывольна адчувала сябе ў нашай школе прысланая з Магілёўшчыны піянерважатая, якая прабавала кіраваць нават дырэктарам. Адночы прыбегшы ў школу раней за ўсіх, яна ўбачыла ў дзевятым класе на падлозе вырваны з рамы з праколатымі пяром вачыма папярковы партрэт Сталіна (пратэст вучняў на рэпрэсіі супраць настаўнікаў). Як і можна было спадзявацца, яна ўзняла небывалы вэрхал і, схаліўшы злашчасны партрэт, памчалася ў аддзел НКВС. У выніку былі арыштаваны ўсе вучні гэтага класа (6 дзяўчынак і 5 хлопцаў), і да сягонняшняга дня ніхто не ведае, што з імі сталася. Пасля гэтага выпадку кожны дзень чакаў чаргі і дырэктар, але абышлося.

У канцы красавіка прыехаў новы дырэктар школы, выпускнік Магілёўскага педінстытута, а

мяне перавялі ў райана на пасадку інспектара-метадыста.

З прыходам немцаў цывільную ўладу ў раёне захапілі палякі – рэшткі былой адміністрацыі панскай Польшчы – і пачалі выдаваць фашыстам усіх, хто займаў якую-небудзь пасадку пры савецкай уладзе. Прышлося больш паўгода жыць у падполлі.

У пачатку 1942 года з’явіўся новы начальнік раёна, беларус **Кастусь Касяк**. Ён хутка суцішыў не ў меру руплівых польска-нямецкіх адміністратараў, перавёў справаводства на беларускую мову, загадаў адкрываць беларускія школы, заступіўся за загнаных беларусаў. Мяне з сям’ёй вярнулі ў Валожын, далі працу ў школе.

Каб засцерагчы моладзь ад вывазу ў Германію, стараннем Касяка і некаторых жыхароў райцэнтра была створана ў Валожыне з дазволу акупацыйнах уладаў сярэдня гандлёвая школа, у якую на першы і другі курс запісалася 120 чалавек з незакончанай сярэдняй адукацыяй. Мне было даручана выкладаць у гэтай школе беларускую мову і літаратуру ды геаграфію.

У чэрвені 1944 года мяне разам з сям’ёй вывезлі ў Германію па падазрэнні ў сувязях з партызанамі. Недалёка ад Варшавы на станцыі Пясэчна мы трапілі ў чыгуначную аварыю – на наш эшалон, які стаяў, наляцеў таварны цягнік. Выкарыстаўшы створанае такім чынам замяшанне, мы пры дапамозе польскіх чыгуначнікаў ускочылі ў пасажырскі цягнік і дабраліся да Варшавы. У нас не было ніякіх рэчаў, ніякіх дакументаў і ні капейкі грошай. Я звярнуўся на вакзале ў польскі Чырвоны Крыж, які скіраваў нас у беларускі нацыянальны камітэт, загадчыкам якога быў **Шчорс**. Землякі прынялі нас вельмі спачувальна, забяспечылі неабходнымі дакументамі, дапоўнілі наш гардэроб, далі талоны ў сталовую на абеды і праз некаторы час (у Варшаве рыхтавалася паўстанне) накіравалі ў горад Кіслін (Кашалін) у беларускую школу.

Там засталі мы 75 беларускіх дзяцей ад 7 да 14 гадоў, вывезеных з Парыцкага, Акцябрскага і Калінкавіцкага раёнаў. Іх доўга вазілі па Прусіі і Памераніі, трымалі пад голым небам і ў пустых стадолах, кармілі абы-як і абы-калі. Усе яны былі ў тых вопратках, у якіх фашысты вывезлі іх з дому, за доўгі час блуканняў ператвораных у жудасныя брудныя лахманы. Палова з іх была ў карослівых струпах, многія тэмпературылі, усе кашлялі. Пра нейкую там школу і вучобу не магло быць і гаворкі, ды і кіраўнікі горада, заква-тараваўшы нас у былым памяшканні паліцыі, заявілі, што дарма карміць нас не збіраюцца, і таму ўсе павінны працаваць.

У першую чаргу прышлося здабываць для абяздоленай дзетвары вопратку, абутак, медыкаменты, што ў перадапошні год вайны было

справай нялёгкай. Выручала мая, хоць на той час і не вельмі бліскучая, нямецкая мова і вялікае жаданне дапамагчы дзецям-сіротам. А калі дзетвара крыху акрыяла, прышлося ўладкоўваць яе на працу. Такім чынам амаль усе дзеці, за выключэннем некалькіх найменшых, пачалі зарабляць свой нявольніцкі хлеб (хатняй прыслугай, у крамах, цырульнях, хлебапяркарнях і розных дробных прадпрыемствах), а, адпрацаваўшы вызначаныя 8-10 гадзін, на ноч вярталіся у лагер. Большасць прыходзіла на абед, які быў нам забяспечаны ў адной з гарадскіх сталовак. Нашым з жонкай абавязкам было сачыць за паводзінамі, здароўем і захаваннем рэжыму лагэрных насельнікаў. Наша старэйшая дачка таксама працавала – была занята ў харчовай краме ўпакоўшчыцай. Ёй было тады 13 гадоў.

Дзеці вельмі сумавалі па сваіх родных і часта плакалі, асабліва дзяўчаткі. Наша выхаваўчая праца была вельмі цяжкая і складаная. Трэба было суцяшаць дзяцей, зацікавіць іх якім-небудзь заняткам ці апавяданнем, а ў нас не было ніякіх дапаможнікаў, ніводнай кніжкі, ні нават газеты на сваёй мове.

На каляды, калі немцы ладзілі сваім дзецям ёлкі, пастараліся ўсцешыць сваіх і мы. Трохі купілі, трохі раздабылі, а трохі змайстравалі цацак і таксама наладзілі свята, на якое з’явіліся “нашы апекуны” немцы. Дзяўчаткі праспявалі некалькі беларускіх народных песень, пахадзілі ў карагодзе, прачыталі некалькі вершаў, між іншым, адзін з большых хлапчукоў прачытаў верш Я. Купалы “Я ад вас далёка”...

Нашы выступленні немцам вельмі спадабаліся, хоць яны нашай мовы зусім не разумелі (з большага тлумачыў ім сэнс я).

Мы ведалі, што фронт набліжаецца, і жылі надзеяй, што хутка будзем вызвалены і вернемся дамоў. Калі пачаўся бой на падступах да горада, мне было загадана весці дзяцей на вакзал, грузіцца ў цягнік і кіравацца на захад. Сярод агульнай панікі нам удалося ўсёй грамадой схвацца ў сутарэннях вялікага пакінутага жыхарамі дома і дачакацца прыходу савецкіх салдат.

Ружовыя надзеі, якія звязвалі дзеці з прыходам “сваіх”, не вельмі спраўдзіліся. Свае сваіх, нават дзяцей, за сваіх не прызнавалі і не вельмі з імі цырымоніліся. Адну з нашых дзяўчынак, чатырнаццацігадовую Алену С. заманілі ў пусты пакой, наздзекаваліся з яе і забілі, пакрыўшы лагер глыбокай жалобай.

Хлапчукі, якім горад быў ужо добра знаёмы, раздабылі ручную каламажку і з пахавальнага магазіна (хоць у горадзе ішла яшчэ страляніна) прыцягнулі прыгожую труну. Пахавалі дзяўчынку ў скверыку насупраць шматпаварховага дома.

Можна было вяртацца дамоў, толькі пы-

танне стаяла: як? На чым? Нейкі высокага рангу ваенны начальнік (пагонаў пад маскхалатам не было відаць), да якога я звярнуўся наконт дапамогі, ветліва выслухаў мяне і прыхільна аднёсся да маёй просьбы. Па яго загаду салдаты прыгналі нам чатыры параконныя падводы (адабраўшы ад бежанцаў-немцаў, якіх дагнаў фронт). На іх пагрузіліся меншыя дзеці ды той небагаты скарб і харч, якім змаглі мы забяспечыцца ў падвалах пакінутых дамоў. Большыя дзеці і мы, дарослыя, пайшлі побач пехатой. Пасоўваліся мы ва ўсходнім кірунку, насустрач вайскавай сіле, што няспыннымі калонамі плыла з лозунгам: “Дашь Берлін!”.

Нельга ўтаіць, што сустрэчныя салдаты-землякі не вельмі лічыліся з тым, што ў нашым абозе ехалі дамоў абяздоленыя дзеці. У хуткім часе адабралі ў нас адну павозку, замянілі коней на такіх, што ледзь цягнулі ногі, а нарэшце на адной стаянцы ўночы залезлі ў вазы і зрабавалі няхітрыя дзіцячыя трафеі і прыхаваныя на дарогу прадукты. Раніцай узняўся сярод дзяцей вялікі лямант, галоўнае таму, што пакрыўдзілі свае, якіх яны так доўга чакалі і так гарача віталі.

Некалькі разоў за час гэтага падарожжа прыставалі да мяне не ў меру пільныя служакі то каб арыштаваць, як здрадніка, то мабілізаваць у армію, а то і, наогул, расстраляць, але дзеці за кожным разам акружалі мяне шчыльнай грамадой і з вялікім лямантам адваёўвалі. Так праз некалькі сутак дабраліся мы да польскага горада Торуня (такі давалі нам кірунак), дзе знаходзіўся лагер так званых “перемешчэнных лиц”. Памясцілі нас у былой казарме побач з вялікай колькасцю цывільных асоб, вызваленых з нямецкага палону.

Неўзабаве пачалі далучаць да майго дзіцячага калектыву іншых бяздомных савецкіх дзяцей – шукальнікаў прыгод, вылаўленых па цягніках, што няспыннай плынню ішлі на захад. Гэта былі падлеткі, пераважна хлопцы, якія ехалі “в Берлін за трофеями”. Праз пару дзён колькасць маіх падапечных падвоілася. Новапрыбылыя не прызнавалі ніякай дысцыпліны і нікага начальства. Яны пачалі тэрарызаваць і дэмаралізаваць маіх спакойных беларускіх дзяцей. Давялося перажыць надзвычай цяжкія хвіліны – цяжка было ўтаймаваць разбэшчаных падлеткаў, многія з якіх мелі зброю і нават прабавалі пусцаць яе ў ход. Я стараўся зацікавіць іх гутаркамі, гульнямі, рознымі заняткамі, але з такой колькасцю адзічэлага юнацтва цяжка было нам справіцца. Лагернае начальства патрабавала дысцыпліны. Але ніхто не аказваў нам дапамогі, а нават прыдуркаваты старшыня арыштаваў мяне і пасадзіў у падвал, але хутка (праз паўдня) павінен быў мяне адпусціць, бо дзетвара бунтавалася, і ніхто не мог даць ёй рады. Такое жыццё працягвалася каля двух тыдняў, але нарэшце мяне мабілізавалі ў армію (2 траўня 1945 года), а

дзяцей пагрузілі ў цягнік і пад узмоцненым канвоем павезлі на ўсход. Мая сям’я самастойна з вялікімі цяжкасцямі і перашкодамі дабралася дамоў.

Служыў я ў 206-м запасным палку шараговым спярша ў Шчэціне, а пасля ва Ўроцлаве да 1 студзеня 1946 года. На гэты раз у баях не ўдзельнічаў, але нёс вартаўнічую службу пры розных аб’ектах, а пасля служыў у так званым музв’язе – граў на скрыпцы.

Пасля дэмабілізацыі, вярнуўшыся дамоў, не адразу змог уладкавацца на працу. У раёне валадарылі цалкам новыя людзі, розныя выскачкі і прыстасаванцы, якія мяне не зналі або не хацелі заўважаць. Тых, з якімі я ў свой час трымаў кантакты, не аказалася на месцы, а то і ў жывых, і новая адміністрацыя сустрэла мяне, мякка кажучы, з недаверам і засцярогай. Пасля доўгай валакіты далі мне працу не ў раённым цэнтры, дзе я жыў і працаваў да самай вайны і пры акупацыі і дзе меў кватэру, а ў вёсцы Забрэззе; тут я выкладаў беларускую мову і літаратуру ды нямецкую мову.

Пасляваеннае жыццё было вельмі нялёгкім, і асабліва невыносным аказалася яно для маёй сям’і. Цясніліся мы з другой сям’ёй у невялічкай вясковай хаціне, зарплата мая была 800 рублёў (цана 1 пуда жыта на рынку), прадукты, якіх было заўсёды недахоп, прадаваліся па картках. У гэты час наша старэйшая дачка захварэла на туберкулёз каленнага сустава і некаторы час не магла зусім хадзіць, а затым пайшла ў школу на мыліцах. У такіх неспрыяльных час нарадзіўся ў нас сын, якому не было малака (на карткі давалі толькі хлеб і ячныя крупы). І вось тады, вясной 1947 года, мяне выклікалі ў райана і аб’явілі, што звальняюць мяне з настаўніцкай працы як чалавека, якому савецкія ўлады не давяраюць, які не можа выходзіць маладое пакаленне. І, здзекуючыся, загадалі напісаць заяву аб звальненні па ўласным жаданні. Так адным махам аказаўся я пазбаўленым зарплаты, харчовых картак і кватэры, а ў сям’і было ўжо нас 5 чалавек. Жонка з-за немаўляці працаваць не магла. Спрабаваў я кінуцца ў пошуках працы ў розныя бакі і ў розныя інстанцыі, але нідзе не хацелі мяне прыняць.

Убачыўшы такое маё безвыходнае становішча, мясцовы святар, які жыў па суседстве, парайў мне пайсці ў святары. Гэта прапанова здалася мне спачатку такой недарэчнай, што я яе катэгарычна адкінуў. Аднак пазней, змушаны жыццёвымі абставінамі, пачаў задумвацца і нарэшце паехаў у Менск да мітрапліта Піцірыма. Гэта, аказалася, быў чалавек вялікай душы, ён зразумеў мяне. Вельмі ветліва прыняў і накіраваў на падрыхтоўчыя курсы ў Жыровіцкі манастыр, дзе я прайшоў самыя неабходныя азы тэорыі і пры дапамозе манахаў найпрасцейшую практыку.

Вучоба працягвалася два месяцы, пасля чаго я атрымаў пасаду.

Трэба адзначыць, што дагэтуль я амаль зусім не вывучаў рэлігію. У нашай настаўніцкай семінарыі багаслоўе выкладаў рымска-каталіцкі ксёндз. На нашым курсе толькі я і яшчэ два мае калегі былі праваслаўнай веры, на ксяндзоўскіх уроках мы не пры-

Айцец Пятро Бітэль

сутнічалі, а праваслаўны святар для нашай навучальнай установы не быў прадугледжаны. А пасля заканчэння семінарыі, калі прыйшлося афармляць дыпламы, наш класны кіраўнік аб'явіў нам, што не можа выпісаць нам дыпламаў, бо ў нас няма ацэнак па рэлігійных дысцыплінах. На пытанне, што нам рабіць, ён сказаў: “Звярніцеся да святара, які мае права выкладаць гэты прамет у сярэдняй школе. Ён вас праэкзамэнуе за ўвесь курс, дасць вам даведкі, на падставе якіх і будуць аформлены вашы дыпламы”.

Гэта была праблема, якая неспадзявана для нас вырашылася вельмі проста. Сястра аднаго з нас (Міхася Гарбунова з вёскі Літва Маладзечанскага раёна) была замужам за святаром, прэфектам Дзісенскай гімназіі. Мы скамунікаваліся з ім, і ён свайму швагру і нам, ягоным сябрам, выдаў даведкі без экзамену.

Такім чынам новая мая прафесія патрабавала ад мяне шмат намаганняў. Жыццё прымусіла нагнаць тое, што не было зроблена ў

адпаведны час.

Пасля заканчэння курса і рукапалажэння ў сан іярэя (святара) я атрымаў накіраванне на пасаду настояцеля царквы ў вёсцы **Міжэвічы Слонімскага раёна**. Здарылася гэта 30 верасня 1947 года. Царква там невялічкая, драўляная, але ўтульная і старанна дагледжаная. Парафіяне прынялі мяне і маю сям'ю вельмі сардэчна, і хоць гэта быў цяжкі пасляваенны час, акружылі новага святара і яго сям'ю шчырай клапацівай апекай. Хутка справілі наваселле мы ў новай хаце. Жыццё наладжвалася, я пачаў звыкацца са сваім новым становішчам і новымі абавязкамі, якія стараўся выконваць добрасумленна, паводле статуту.

У студзені 1949 года пастановай мітрапаліта я быў пераведзены ў **Докшыцы Віцебскай вобласці**. Гэта было павышэнне – і адмаўляцца ад яго было нельга.

У новай парафіі ўсё аказалася большага маштабу – і царква, і кватэра. І абсяг дзейнасці. Але сюды я прыехаў ужо нядрэнна падрыхтаваным, і праца была мне цалкам па сіле. Толькі тут я аказаўся на вачах мясцовага начальства, якое амаль з першых дзён пачало рабіць мне адразу дробныя непрыемнасці, а пасля канфіскавала царкоўны дом і выжыла мяне з нанятай кватэры. Прыйшлося перабрацца ў цесную хаціну на ўскрайку горада. Але і тут давалася пажыць не доўга. 24 лістапада 1950 года ўваліліся ў нашу хатку няпрошаныя госці, ператрэслі ўсе нашы шмукі і паперкі і, хоць нічога крамольнага не знайшлі, вывелі мяне з хаты, загадалі ўзяць рукі назад, не азірацца і ісці, куды загадаюць.

Укінулі мяне ў цесны падвал раённай турмы, дзе пратрымалі больш за суткі, а пасля ўначы, звязаўшы рукі сухім калючым скуротом-супонню, завезлі ў грузавіку на станцыю Парафіянава, а адтуль цягніком у Полацк. Там трымалі мяне ў так званым “боксе” (шафа з акенцам пад столлю) тое сутак. Пасля чаго, зноў жа ўначы, усклаўшы на рукі жалезку, завезлі цягніком у Менск. З вакзала ў турму везлі ў закрытым фургоце (“чорным воране”). У турме абмацалі з ног да галавы (каторы ўжо раз!), а пасля турэмны “цэрбер” з сяржанцкімі пагонамі забраў у мяне папругу і вялікім нажом, лязо якога было не менш за паўметра, абрэзаў усе гузікі; расхрыстаны, трымаючы ў жмені штаны, я апынуўся ў адзіночнай камеры.

У першую ж ноч пачаліся допыты. Ад следчага я даведаўся, што я шпіён, дыверсант, нацыяналіст, што збіраў групу, мэтай якой было адарваць БССР ад Савецкага Саюза, што ў час акупацыі супрацоўнічаў з немцамі і добраахвотна разам з імі ўцякаў у Германію, што схаваўся ад адказнасці за ўсе злачынствы пад святарскую расу і гэтак далей...

Праз месяц са змрочнай адзіночкі перавялі

Святар а. Пятро з сям'ёй 17.04.1948 г.

мяне ў круглую турму, так званую “амерыканку”, якая знаходзіцца ў двары будынка Міністэрства ўнутраных спраў і КДБ. Тут у камерах сядзела па 2-4 чалавекі, між якімі, як я пасля даведаўся, часта знаходзіўся такі, што пасяброўску выпытваў або выслухоўваў аднакамернікаў і, каб заваяваць спагаду ў свайго следчага або проста завербаваны, даносіў пачутае, куды яму загадвалі. З такімі стукачамі прыйшлося пазней сустрэцца не раз і на перасылках, і ў лагерах.

Следства вялося выключна ўначы (ад адбою да пад’ёму), а ўдзень нельга было – пад пільным вокам наглядчыка – зажмурыць вачэй. І толькі калі зняволены, ушчэнт знясілены бяссоннем, валіўся з ног, тады давалі яму адну ноч адпачынку, а пасля зноў выбівалі рознымі спосабамі патрэбныя ім паказанні. А допыты ж вяліся заўсёды ў павышаным тоне з пагрозамі, з бессаромнай лаянкай і частым рукапрыкладствам.

У такіх умовах давялося мне прабыць у менскай следчай турме больш года, і толькі ў снежні 1951 года аб’явілі (без суда), што рашэннем “особого совещания” я пакараны дзесяцігадовым зняволеннем у “исправительно-трудовых лагерях строгого режима”. На наступны пасля гэтага дзень мяне перавялі ў гарадскую турму на вуліцы Валадарскага.

Адгэтуль, пасля тыднёвай адсідкі ў агульнай перапоўненай камеры, мяне разам з вялікай групай такіх, як і я, зняволеных (вядома, уначы) загналі на вакзале ў так званы “сталыпінскі” вагон, які звонку адрозніваецца ад звычайнага пасажырскага хіба толькі кратамі на вокнах, але з’яўляецца турмой на колах. Груба ашукаецца той, хто спадзяецца больш-менш па-людску падарожнічаць у такім вогоне. Язда ў “сталыпіне” – гэта кашмар, якога не прымяняюць, напэўна, і чэрці ў пекле. У купэ на 8 сядзячых месц канваіры набіваюць да 30-ці чалавек. Прыходзіцца стаяць так сціснутым, што нельга паварушыць ні рукой, ні нагой, духата адурманьвае, абясільвае, людзі трацяць прытомнасць, і некаму ім аказаць дапамогу. Ні крыкі, ні стогны запёртых у гэты катух спачування не выклікаюць.

Так мы даехалі да Масквы, дзе зноў жа ўначы выгналі нас з вагонаў і, набіўшы, як селядцоў, у фургон з надпісам “Хлеб”, павезлі па горадзе. Так трапіў я ў велічэзную турму, якая, паводле чуткі, знаходзілася (і існуе дагэтуль) у цэнтры горада на Чырвонай Прэсні. Заштурхнулі мяне ў вялікую камеру, у якой на двухпавярховых нарах, пад нарамі і побач на падлозе сядзела і ляжала не менш за сотню

чалавек. У ноздры і горла ўдарыў кісла-едкі смурод, які спыніў мяне пры самых дзвяхах. Памалу вочы прыгледзеліся да паўзмроку.

Шукаючы вачыма месца прыпынку, я пачуў паблізу голас з-пад нар з выразным літоўскім акцэнтам: “Ідзі, друг, сюда, тут ішчо адно места есць, а там фсё занята”. Я паслухаў добрай рады і апынуўся на падлозе пад нарамі каля сцяны побач з пажылым сівым чалавекам. Як пасля аказалася, гэта быў ксёндз з нейкай парафіі з-пад Панявежыса. Прозвішча яго я не запамніў.

Неўзабаве я здагадаўся, чаму месца перад тым, як мне яго запрапанавалі, пуставала: побач стаяла велічная бочка-параша.

А ксёндз, між тым, казаў: “Нічаво, можна прывыкнуць. Тут хоць ляжаш на падлозе, а там далей і стаць няма дзе”. Прышлося змірыцца і прывыкаць... а назаўтра зрання блатныя вырвалі ў мяне з-пад галавы клуначак – усё маё на той час багацце, распатрашылі яго і зніклі на верхніх нарах.

У гэтай сталічнай “образцовой” турме, дзе прыйшлося прабыць не менш двух тыдняў, асабліва даліся ў знакі клапы, якіх можна было згортваць жменяй... раздушаныя брудзілі адзежу і выдзялялі едкі смурод. Скаргі начальству на гэтую пошасць не давалі выніку.

Праз дзень нашу вялікую камеру выганялі на прагулку. Прагулачная пляцоўка, абведзеная высокім мурам, знаходзіцца на плоскім даху турмы, куды вядуць доўгія крутыя сходкі. Зняволеных, якія змушаны маршыраваць уздоўж сцен, ніхто не бачыць, і самі яны аглядаюць толькі мураваныя засценкі ды высокае неба.

З Масквы, пасля цяжкага падарожжа ў халодным “цялятніку”, я апынуўся разам з тысячамі іншых таварышаў па нядолі ў Кіраве. Была сярэдзіна зімы, і мы вельмі пакутавалі ў

*Пятро Бітэль (крайні зправа) з лагернымі сябрамі,
15 верасня 1954 г.*

неапальваных бараках перасылкі ад невыноснай сцюжы. Тут аднойчы зганялі нас у лазню пад ледзь-ледзь цёплы душ, надзяліўшы кожнага кавалачкам велічынёй са сціральную гумку чорнага смярдзючага мыла.

З Кірава вялікім спецыяльна абсталяваным эшалонам з таварных неабаграваных вагонаў перавезлі нас у Кемераўскую вобласць у мясцовасць Ольжэрас за высокую агароджу з калючага дроту з высокімі драўлянымі вышкамі для ахоўнікаў. У гэтай зоне было больш дзесятка вялікіх аднапавярховых і некалькі двухпавярховых баракаў з закратаванымі вокнамі.

У той жа дзень падзялілі нас на брыгады, замяніўшы наша адзенне на лагерныя бушлаты, целагрэйкі і ватнікі – усё панашанае, зацяганае і часцяком здзірае з недахопам гузікаў. На ногі далі старыя падшытыя стаптаныя вайлакі. Пасля гэтага аб’явілі кожнаму з нас асабісты нумар. Раздалі белыя латкі і загадалі панашываць іх на целагрэйцы і бушлаце на грудзях насупраць сэрца і на плячах, на ватнай шапцы над ілбом, а таксама на штанах на левай калашыне вышэй калена. Тут жа выбілі кожнаму чорнай фарбай адпаведныя літары і лічбы. Я атрымаў нумар Н-447.

У бараках былі двухпавярховыя нары, складзеныя з тонкіх сасновых жэрдак, якія ляжалі няроўна і калолі бакі ляжачага нягладка абсечанымі сукамі.

На наступны дзень пасля міскі рэдкай баланды пагналі нас на працу. Паставілі пяцёркамі, пералічылі, аблітаючы ўсю калону некалькі разоў, загадалі ўзяцца пад рукі і пасля адчытання нязменнай формулы “шаг направа, шаг влева” лічыцца побег, конвой стреляе без предупярэжэння, акружыўшы аўтаматчыкамі і сабакамі, пагналі па глыбокім снезе. Праз кіламетры 2-3 мы дабрылі да велічэзных шліхтаў бяргавання, накрытага трохметровым слоём снегу. Заданне было – зняць снежнае покрыва, а пасля качаць бяргавыя ламамі і грузіць на пад’ехаўшыя лесавозы. Бяргаванне было грубае і доўгае. Работа незнаёмае, дык не абышлося і без траўмаў, адмаражэнняў і мазалёў...

Вечарам накармілі той самай баландай з дабаўленнем лыжкі рэдкай поснай ячнай кашы.. спаць ляглі не распрабуючыся (па прычыне холаду і каб не застацца без вопраткі ці абутку), адзежа сохла на нас, напаўняючы барак кіслым смуродам. На наступны дзень паўтарылася тое самае, і так працягвалася да самае вясны. У брыгадзе было 38 чалавек, але брыгадзір і шасцёра прыбліжана да яго зладзюг, так званых “законнікаў”, не працавалі. Мы, рэшта брыгады, павінны былі выконваць нормы і за сябе, і за іх. А калі здаралася, што норму асілілі з надбаўкай, дык па дадатковай лыжцы кашы даставалася і тым абібокам.

Вясной пагналі нас выцягваць бяргавыя, прыгнанае па рацэ да тартака. Складвалі яго ў вялікія шліхты або качалі да тартачнага транспарцёра. Апроч таго, пілавалі ўручную шпалы для чыгункі і вузкакалейкі, грузілі піламатэрыялы на аўтамашыны і г.д.

Ад непасільнай працы я пачаў занепадаць, дык мае таварышы прыклалі старанні, каб перавесці мяне ў іншую брыгаду. Памагла пасылка з дому...

Такім чынам я трапіў у брыгаду тынкоўшчыкаў і маляроў, у якой амаль выключна працавалі немцы Паволжа. Брыгадзірам быў таксама немец, чалавек спакойны і ўраўнаважаны. Тут я сустрэў зусім нечакана двух сваіх “землякоў”. Адзін з іх быў **Шаль, паляк, колішні галоўны інжынер шклозавода “Нёман”**, а другі семнаццацігадовы хлопец з Дзятлава Лёня Мазура, з якімі я зразу пасябраваў.

У гэтай брыгадзе працаваць было лягчэй (пераважна пад дахам), не было тут блатных і менш часу даводзілася быць пад нядрэмным вокам руплівых наглядачыкаў. Будавалі мы так званы шахткамбінат для новаадкрытага радовішча каменнага вугалю. Я стаў падсобнікам тынкоўшчыкаў.

У гэтым Камышлагу давялося прабыць каля трох гадоў. У красавіку 1954 года нас перакінулі ў Омск на будаўніцтва нафтаперагоннага завода. Лагер тут быў яшчэ большы і ўмовы існавання адпаведна цяжэйшыя. Нам давялося пачынаць амаль з нуля – і будаваць баракі пад уласнае жыллё, і капаць катлаваны пад падмуркі запраектаванага завода. Работы не спыняліся і ў самыя лютыя маразы.

Ад лагера да аб’екта працы быў выгараджаны доўгі калідор з высокіх слупоў, абцягнутых калючым дротам. Па гэтым калідоры ганялі на работу калоны зняволеных, а за дратамі адначасова беглі аўтаматчыкі і сабакаводы з грознымі аўчаркамі на павадках. Зона будоўлі была абнесена моцнай агароджай з вышкамі.

У пачатку 1955 года значную частку омскіх лагернікаў перавезлі ў Джэзказган на медныя руднікі. У гэты транспарт трапіў і я. Тым часам, пасля смерці Сталіна, лагерны рэжым памалу мякчэў, і лагернае начальства, клапацячыся аб нашым перавыхаванні, рашыла паказваць нам патрыятычныя кінафільмы. Аднойчы, калі на пачатку кінасеанса пачалі круціць кіначасопіс і паказалі Омскі нафтаперапрацоўчы завод, а каментатар сказаў, што аб’ект быў збудаваны ў вельмі кароткі тэрмін сіламі ленінскага камсамолу, у зале падняўся небывалы вэрхал. Зняволеныя пачалі тупаць нагамі, свістаць і крычаць: “Ложь! Пропаганда! Обман! Мы строили, а не комсомольцы!...” Уміг было ўключана святло, у залу ўварваліся наглядачыкі і ўсіх разганялі. На гэтым культпрасветная дзейнасць нашых апекуноў

закончылася.

У Джэзказгане прыйшося папрацаваць і ў глыбінях шахты, і (пасля цяжкага прыступу, выкліканага запаленнем нырак) на паверхні.

У чэрвені 1956 года прыбыла ў наш лагер камісія Вярхоўнага Савета СССР, якая пачала пераглядаць справы зняволеных. Быў выкліканы і я, і 5 ліпеня 1956 года атрымаў даведку, у якой значылася, што “освобожден со снятием судимости”.

А праз увесь час майго зняволення сям’я мая гаравала і мусіла зносіць здзекі і абразы.

Жонку на працу не прымалі, некалькі разоў выклікалі яе адпаведныя ўлады і змужалі аформіць са мной развод і перайсці на сваё дзявочае прозвішча. Старэйшая дачка ўладкавалася на працу ў калгас рахункаводам. Але праз некаторы час была звольнена без ніякай матывіроўкі. Малодшая дачка выдатна здала экзамен у настаўніцкі інстытут, але правучылася там толькі адзін месяц, пасля чаго была выключана. Жылі яны пры маіх старэнькіх бацьках у маленькай цеснай хаціне ў вёсцы Люташ Валожынскага раёна. Жонка зарабляла трохі шывом, вязаннем, і сям’ёй працавалі на калгасных сотках.

У гэты час насцігла іх яшчэ адна бяда. Наш сын пайшоў першы раз у школу, але, правучыўшыся некалькі тыдняў, вельмі моцна абварыўся кіпнем. Лячыць прыйшлося дома, выздараўленне цягнулася доўга – не хапала лекаў і сродкаў на іх. А ў старэйшай дачкі абвастрылася хвароба каленнага сустава, дайшло да таго, што ўжо зусім не магла хадзіць...

Вярнуўшыся дадому, я павінен быў як найхутчэй знайсці працу, але пра маю даўнейшую прафесію (настаўніка) нельга было нават марыць – на перашкодзе стаяла сапсутая біяграфія.

Пасля двухмесячных бясплённых пошукаў і надзей, я зноў падаўся да мітрапаліта, які з уласнай ініцыятывы пад час майго зняволення падтрымоўваў матэрыяльна маю сям’ю. 29 верасня ён даў мне накіраванне ў **вёску Галавачы Скідзельскага раёна**, зазанчыўшы, што накіроўвае мяне туды часова. І 3 кастрычніка 1957 года я быў пераведзены ў **Петрыкаў**.

Два першыя гады жыцця ў Петрыкаве прайшлі ціха і адносна спакойна. Дочкі ўжо былі замужам, мы заставаліся толькі з сынам, які хадзіў у гарадскую сярэднюю школу. Да сваёй працы я прывык, жыву ў з людзьмі і карыстаўся аўтарытэтам сярод насельніцтва горада і раёна, на добрым уліку быў і ў свайго духоўнага начальства. Некаторы час быў дабрачынным Жытквацкай царкоўна-адміністрацыйнай акругі (пазней гэта дабрачынне было загадам мітрапаліта скасавана). Атрымаў усе магчымыя, звязаныя са стажам, епархіяльныя ўзнагароды.

І вось зноў, зусім для нас нечакана, заці-

кавіліся мною органы КДБ. Пачаліся выклікі ў гарсавет і райкам, спачатку зрэдку днём, а пасля штораз часцей і па начах. У адрозненне ад турэмных допытаў, дзе веў следства адзін следчы, тут маёй апрацоўкай займаліся адначасова два, а то тры і больш чалавек. Спярша гутарка ішла пра час зняволення, пра лагерныя ўмовы і пра знаёмых і незнаёмых мне былых зняволеных і незняволеных. А калі я пачаў адмаўляцца ад паказанняў, мне сказалі, што мая справа не закончана, што яна можа быць, калі я буду паводзіць сябе неадпаведна, узноўлена. Нарэшце яны адкрылі мне сваю мэта: я павінен быў адмовіцца ад сану і публічна, праз прэсу, ахаяць рэлігію. Прыйшлося выкручвацца і змагацца ўсякімі спосабамі. Мае апекуны гвалтоўна не налягалі. Пасля кожнай “апрацоўкі”, якая каштавала нямала здароўя, яны, адпускаючы мяне, раілі сур’ёзна задумацца над іхняй прапагандай, задумацца над лёсам сям’і...

Праз некаторы час перайшлі ад запалохванняў да абяцанняў, казалі, што я магу атрымаць настаўніцкую працу ў Гомелі або ў Рэчыцы. Абяцалі кватэру і добрую зарплату. Гэта быў час, калі многія святары (вядома, не па ўласнай ініцыятыве) пакідалі сан і аб’яўлялі пра гэта ў прэсе. Гэтага ж патрабавалі ад мяне. Бралі зморам. Нарэшце ў гэту акцыю быў уключаны і ўпаўнаважаны па справах культаў па Гомельскай вобласці, які сваю справу зрабіў. Прыдраўшыся да таго, што на свята Прэображэння служба ў царкве не была закончана, як ён загадаў, да 11 гадзін, адабраў даведку – права выконваць абавязкі царкоўнаслужыцеля ў дадзенай вобласці.

Такім чынам з Петрыкавам прыйшлося развітацца, але, ад’язджаючы, я сказаў, што ніякага майго адрачэння ў прэсе не будзе. “Тады, - сказаў упавнаважаны Патапаў, - на атрыманне добрай працы не разлічвай”.

У гэты ж час паступілі трывожныя весткі з дому і прыспешылі наш выезд. Цяжка хварэлі нашы маці – мая і цешча, якая памерла ў той жа дзень, калі мы прыехалі дамоў.

І вось мы зноў апынуліся ў старэнькай бацькавай хатцы. Сын пайшоў за 3 кіламетры ў школу, жонка пачала клапаціцца аб маіх знямоглых бацьках, а я пачаў стукаць у розныя інстанцыі ў пошуках працы. Тыя, што мне яе абяцалі, больш не з’яўляліся, яны сваё зрабілі, атрымалі прэмію за вынікі сваёй працы і засталіся сядзець у Гомелі ці Менску, цяпер ужо я ім не быў патрэбен.

Ходзячы ў ролі прасіцеля, я сустрэўся і з бюракратызмам у самай махровай форме, і з абыхаваццю, і са зларадствам. Даўнейшыя знаёмыя не заўсёды мяне пазнавалі, вакол мяне складалася шмат плёткаў, домыхлаў і перасудаў.

Больш за паўгода прыйшлося пахадзіць у

беспрацоўных. І толькі вясной наступнага, 1963 года прынялі мяне на працу ў Вішнеўскую СШ настаўнікам нямецкай мовы і малявання. Жыллё далі ў старым мураваным будынку – сыры і халодны пакой.

І тут спачатку справы складваліся нядрэнна. Я ўліўся ў настаўніцкі калектыў, хутка заваяваў аўтарытэт, як у дарослых, так і ў моладзі. Аднак па меры таго як умацоўваліся ў школе мае пазіцыі, пачаліся супраць мяне інтрыгі з боку дырэктара. Гэты тупалобы сталінец з былых тарбахватаў, якія называлі сябе партызанамі, паводзіў сябе пыхліва і самаўпэўнена і не мог зносіць побач з сабой таго, хто ведаў за яго больш і асмельваўся быць іншай думкі, чым ён. Апроч таго, у школьныя справы нахабна ўмешвалася ягоная жонка-клікуша, якая не мела ніякага дачынення да школы. Пасля маёй крытычнай заўвагі на гэтую тэму на мяне абрынуўся іхні неабмежаваны гнеў. Пачаліся дробныя пакаскі адносна мяне і маёй жонкі, а пазней наогул жыць стала немагчыма. Апроч таго, пайшлі даносы на мяне ўва ўсе магчымыя інстанцыі – у КДБ, райкам, райвыканкам і нават у Саюз пісьменнікаў, калі выйшла з друку мая першая кніжка “Замкі і людзі”.

Вынікам гэтай пісаніны было тое, што, пасля шэрагу праваерак, пастаўлены быў другі дырэктар школы. Аднак той самадур не супакоіўся і далей праводзіў сваю брудную інтрыгу супраць мяне. Па яго ініцыятыве была ўведзена ў школе французская мова, каб пазбавіць мяне навучальных гадзін. Мая зарплата знізілася да 45 рублёў у месяц, бо пачалі мне залічваць мінімальны стаж (толькі ў савецкай школе) і толькі за сярэдняю педагогічную адукацыю, а не як спачатку – за няпоўную вышэйшую. Не пры-

знавалі ўрэшце за мной права выкладаць нямецкую мову і гэтак далей...

А тым часам у 1965 годзе я паступіў у Менскі педінстытут імя М. Горкага на завочны факультэт беларускай мовы і літаратуры, а пазней на Маскоўскія курсы “Ин-Яз” на аддзяленне нямецкай мовы і ў 1970 годзе прад’явіў сваім паклёпнікам зараз два дыпламы. Гэта іх збянтэжыла, але ненадоўга. Інтрыгі не спыняліся, дык змушаныя створанымі нам невыноснымі ўмовамі ў школьнай кватэры, мы купілі ў Вішневе старую хату і перасяліліся ў яе.

У 1974 годзе мне прыйшлося пайсці на пенсію, якую налічылі ў суме 53 рублёў 15 капеек.

На заканчэнне – некалькі заўваг пра маю літаратурную дзейнасць. Пісаць пачаў яшчэ будучы студэнтам настаўніцкай семінарыі. Працягваў, працуючы настаўнікам. Аднак усе тыя спробы прарагінулі ў час вайны. У друк трапіла толькі тое-сёе ў 1939-1941 гадах.

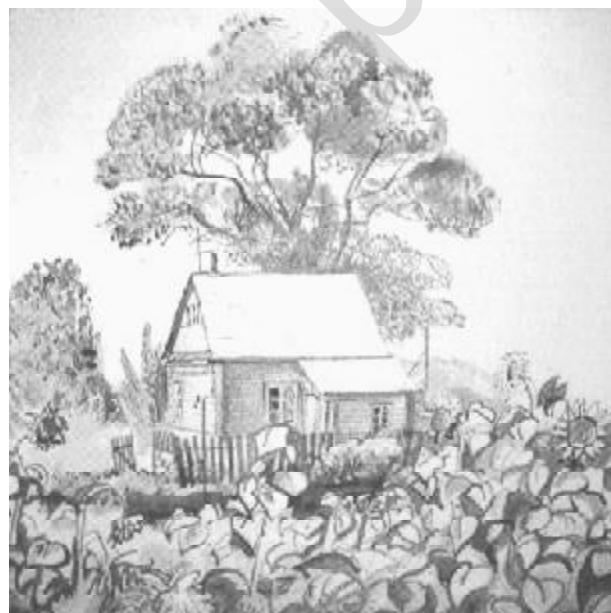
У польскіх часопісах з’явілася некалькі маіх артыкулаў на педагогічныя тэмы, а пасля аб’яднання Беларусі ў Валожынскай раённай газеце “Іскра” друкаваліся мае вершы і нататкі на розныя тэмы.

У лагеры, выпадкова сутыкнуўшыся са зборнікам твораў А. Міцкевіча, я пераклаў на беларускую мову яго паэмы “Пан Тадэвуш”, “Конрад Валенрод” і “Гражына”.

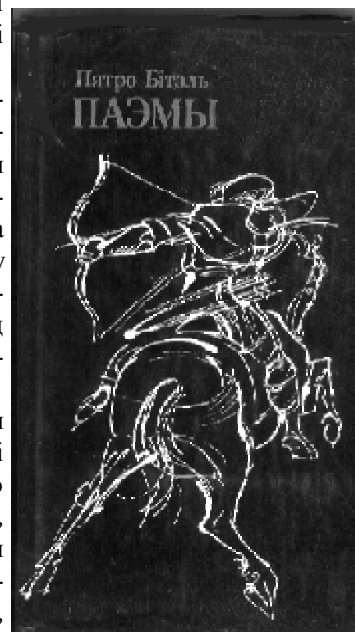
Пазнейшым часам пераклаў і шэраг іншых яго твораў. Апроч таго, перакладаў вершы рускіх, польскіх, нямецкіх, славацкіх, украінскіх, літоўскіх і іншых паэтаў. Пісаў і ўласныя творы.

У 1968 годзе выйшла мая паэма “Замкі і людзі”, у 1984-м – кніга “Паэмы”, у 1989-м – пераклад апавесці Ю.І. Крашэўскага “Хата за вёскай”. Публікаваліся мае вершы і пераклады ў альманаху “Далягляды” за розныя гады і ў розных газетах і часопісах Беларусі. У 1990 годзе выйшла кніга “Дзве вайны”. Членам Саюза пісьменнікаў БССР з’яўляюся з 1985 года.

(Скарыстаны матэрыялы з часопіса “Куфэрак Віленічыны” №5 за 2001 г.)

А Бярэзін. Хата П. Бітэля ў Вішневе, туш, праро, 2001 г.

Кніга Пятра Бітэля
“Паэмы”

pawet.net